
HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

IS DE AUTHENTIEKE TEKST DER LITURGIE IN 1586 OF IN 1619 VASTGESTELD?

IS DE AUTHENTIEKE TEKST DER LITURGIE IN 1586 OF IN 1619 VASTGESTELD?

ANTWOORD AAN DR. L. A. VAN LANGERAAD

OP DIENS

De tekst van de Liturgie der Nederlandsche Gereformeerde Kerken,

DOOR

DR. H. H. KUYPER,
Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit.

BOEKHANDEL
AMSTERDAM. VOORHEEN PRETORIA.
HÖVEKER & WORMSER.
1902.

ZUID-HOLLANDSCHE BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ.

Aan Prof. Dr. M. A. Gooszen.

Hooggeachte Heer,

Hoewel ge de beantwoording van mijn verdedigingsschrift in zake den authentieken tekst der liturgie in hoofdzaak hebt overgelaten aan Dr. van Langeraad en daarmede u zelf uit het strijdperk hebt teruggetrokken, zou het toch gebrek aan waardeering verraden, wanneer ik niet begon met u openlijk dank te zeggen voor uw welwillend schrijven, dat ge als naschrift aan het woord van uw vriend en medestander hebt toegevoegd.

Door dat schrijven is het eenigszins persoonlijk karakter, dat onze strijd over de door ons beide uitgegeven teksten der liturgie een oogenblik dreigde aan te nemen, geheel uit den weg geruimd. Even gulhartig als gij amende honorable hebt gedaan over enkele min gelukkig gekozen uitdrukkingen, wil ik mijnerzijds verklaren, na de officieele geboorte-geschiedenis van uw uitgave gelezen te hebben, dat de psychologische verklaring, die ik van uwe voorliefde voor den tekst van 1737 gaf, niet geheel juist is gebleken.

Een strijd over een zuiver historisch vraagstuk behoort gespeend te blijven aan al wat over en weer de persoonlijke gevoeligheid prikkelen kan. Daarom betreur ik het, dat Dr. van Langeraad het goede voorbeeld, door u gegeven,

nog niet geheel heeft gevolgd. Wanneer hij mij beschuldigt van „woordverdraaiing of woordverknoeiing" (pag. 55), zich verwondert, dat een „wetenschappelijk man zoo'n onzin verkoopen kan" (pag. 51), ja zelfs implicite mij ten laste legt, dat ik officieele documenten vervalscht heb, om daarmede mijn stelling te beter te handhaven, (pag. 52), dan moge dit alles nu niet zoo boos bedoeld zijn, maar zulk een wijze van polemiseeren doet toch meer aan een ruwen sabelhouw dan aan een fijnen degenstoot denken. En — mijn schermmeester heeft mij steeds geleerd, dat stok en sabel goed zijn voor straatgevechten, maar dat meesters op de wapenen in het duel alleen den degen moeten hanteeren.

Intusschen dit zijn kleine vlekjes, die ik aan Dr. van Langeraad, wiens temperament ietwat sanguinisch schijnt uitgevallen, niet al te hoog wil aanrekenen. Veeleer wil ik gaarne erkennen, dat ik met groote belangstelling en niet zonder waardeering het pleidooi van uwen handigen advocaat heb gelezen. Al is het Dr. van Langeraad ook niet gelukt nieuwe overtuigende bewijsstukken aan het licht te brengen, waardoor onze strijd een lis judicata wordt, hij heeft toch over allerlei lastige historische problemen meer licht doen opgaan, waardoor wij nader tot de oplossing gekomen zijn. Voorzoover hij hier en daar een open plek in mijn pantser ontdekte en mij een raken stoot toebracht, gun ik hem gaarne de eer van het touché.

Deelde ik dan ook de overtuiging van Ds. Barger, dat de *historie* nu uitspraak had gedaan en ik ganschelijk van ongelijk overtuigd was, dan zou het mij waarlijk geen moeite kosten dit openlijk uit te spreken. Het is mij, evenmin als u, om handhaving van eigen inzicht te doen, maar om de historische waarheid alleen.

Ge weet echter wel, dat degenen die in de pers tot dus ver een oordeel over onzen strijd uitspraken (met uitzondering van Ds. Barger, wiens getuigenis niet ten eenemale onverdacht is) juist niet van meening bleken,

dat het Dr. van Langeraad gelukt was mij uit het zaâl te lichten. Prof. Bavinck kwam in de Bazuin (Jaargang 1902 No. 2) aan het einde van een reeks zeer voorzichtig gestelde conclusies tot de slotsom, „dat de tekst der Liturgie, door Prof. Rutgers uitgegeven, dus inderdaad „kerkelijk vastgesteld" mag heeten." En Dr. P. A. Klap, die in de Theologische Studiën van dit jaar, een overzicht van onzen strijd gaf, eindigde zijn waardeerende beoordeeling evenzeer met de erkenning:

„Dit (nl. een door hem genoemd bezwaar) neemt niet weg, dat de hoogleeraaren Rutgers en Kuyper m. i. recht handelden, toen zij op den titel hunner uitgave der liturgie zetten „naar den door de Gereformeerde kerken in Nederland vastgestelden tekst". 'k Zou in hun geval niet anders doen, ondanks Bargers miserabel mankgaande vergelijking van den stoel zonder leuning" (p. 82).

Trouwens Dr. van Langeraad zelf heeft in het hoofdpunt, waarover de strijd ging, zich voor u geen trouw bondgenoot getoond en ik weet niet of bij rustiger nalezen van zijn verweerschrift niet in stilte een *non tali auxilio* uw verzuchting is geweest.

Het geding tusschen u en mij ging toch over de vraag, of er een *officieele tekst onzer liturgie bestond of niet?* Door u was dit pertinent ontkend, en op dien grond hadt ge het goed recht uwer uitgave gehandhaafd. Omdat er geen officieele tekst was, moest ge wel de toevlucht nemen tot de uitgave der liturgie door de Zuid-Hollandsche Synode van 1737 bezorgd. Deze uitgave droeg toch volgens u onder de gegeven omstandigheden nog het meest betrouwbare karakter.

Nu heeft Dr. van Langeraad zeker op allerlei opportuniteitsgronden uw reproductie van de Zuid-Hollandsche uitgave zoo goed en kwaad als dit ging verdedigd, maar de eigenlijke strekking van heel zijn betoog, de leidende gedachte, die zijn geheele verweerschrift beheerscht, is toch, *dat er wèl een officieele tekst onzer liturgie bestaat.* Dr. van Langeraad is het wel niet met Prof. Rutgers en mij eens, dat deze

officieele tekst is vastgesteld door de Dordtsche Synode in 1619. Hij gaat achter Dordt terug tot de Haagsche Synode van 1586 en meent, dat de definitieve vaststelling dáár heeft plaats gevonden. Maar dit alles doet niets te kort aan het feit, dat volgens Dr. van Langeraad de officieele tekst er is en... daarmede heel de ratio voor uw uitgave is vervallen. Ge hebt in uwen „trouwen helper" dus plotseling een concurrent gekregen, die evenzeer naar de eere dingt van den officieelen tekst der liturgie te hebben ontdekt als wij. Het vraagstuk heeft daarmede een principieele wijziging ondergaan. De vraag is niet meer òf er een authentieke tekst bestaat, maar of deze authentieke tekst in 1586 dan wel in 1619 is vastgesteld. En welke keuze men ook tusschen deze beide doen moge, in elk geval is uw uitgave, hooggeachte ambtgenoot, helaas, haar bestaansrecht kwijt.

Even weinig succes hebt ge met uwe tweede stelling gehad. Volgens u was de bewering van Prof. Rutgers en mij, dat de Dordtsche Synode den tekst der liturgie had vastgesteld, een spliksplinternieuwe vondst, in strijd met al wat de historische traditie leerde en met hetgeen de meest bevoegde autoriteiten op dit gebied steeds hadden gezegd.

Tegen die voorstelling, alsof Prof. Rutgers en ik met onze overtuiging moederziel alleen stonden, wees ik als getuigen op de Friesche Staten, de Zuid-Hollandsche Synoden der 18e eeuw en de afgevaardigden van alle Synoden in Nederland, die te 's Hage gewoon waren de autographa der Dordtsche Synode te inspecteeren. Een achtbare rij van mannen, die allen opzettelijk onderzoek hebben gedaan, hoe het met den tekst der liturgie stond, en die eenparig tot dezelfde conclusie waren gekomen als Prof. Rutgers en ik. Ons isolement bleek dus alleen in uw verbeelding te bestaan.

Nu heeft Dr. van Langeraad wel zeer handig deze getuigen gedisqualificeerd, omdat zij op enkele ondergeschikte punten zich minder juist hebben uitgedrukt, maar tot het

geschil, waarom het ging, doet dit natuurlijk niets af. De vraag was niet, of deze getuigen bewijzen konden, dat de Dordtsche Synode de liturgie gerevideerd had. Getuigen, die meer dan een eeuw na de Dordtsche Synode geleefd hebben en die al hun kennis putten uit dezelfde actestukken, die ons ten dienste staan, roept men niet op om het feit der revisie te staven. Noch gij, noch Dr. van Langeraad hadt mij zulk een vergrijp tegen de eerste wet der historische methode mogen ten laste leggen. Getuigen waren ze niet voor het *feit* der revisie, maar om uw beschuldiging te weerleggen, alsof Prof. Rutgers en ik gansch nieuwe en nog nooit gehoorde stellingen op de markt hadden gebracht. Nu ge erkend hebt, — en tegenspraak was hier ook kwalijk mogelijk, — dat bijna allen, die in de 18e eeuw zich met de quaestie bezig hielden, aan onze zijde staan, hebben mijn getuigen al den dienst bewezen, dien ik billijkerwijs van hen verwachten kon, en kan ik dankbaar tot hen zeggen: Der Mohr hat seine Arbeit gethan, der Mohr kann gehen.

Met deze beide resultaten zou ik tevreden kunnen zijn en zonder meer den strijd kunnen staken. Hier komt bij, dat al de actestukken, waarop ons afwijkend oordeel berust, thans publiek eigendom zijn en ieder deskundige zich een oordeel vormen kan, wiens opvatting van de beteekenis en waarde dezer stukken de meest juiste is. Evenmin als het Dr. van Langeraad gelukt is één stuk van belang toe te voegen aan hetgeen reeds door mij gepubliceerd was, evenmin hebben nieuwe nasporingen mijnerzijds in verschillende kerkelijke archieven tot eenig belangrijk resultaat geleid.

Wanneer ik toch de door Dr. van Langeraad te berde gebrachte argumenten toets, dan is dit niet om het laatste woord te hebben, maar omdat waardeering voor zijn doorwrochte studie mij noopt openlijk rekenschap te geven, waarom ik mij met het door hem ingenomen standpunt niet kan vereenigen. Ge zult het mij daarbij ten goede

houden, dat ik niet op alle bijzaken inga, die met het hangende geding niets uitstaande hebben. Zal het publiek ons debat met eenige vrucht kunnen volgen, dan moet het betoog niet op allerlei bijpaden en zijwegen afdwalen, maar zich stipt beperken tot den cardo quaestionis. De vraag is thans niet meer, of er een authentieke tekst bestaat, want dit is in confesso, maar of deze authentieke tekst door de Haagsche of door de Dordtsche Synode is aangewezen. In 1586 òf in 1619, dat is de zuivere tegenstelling. Ik hoop in mijn antwoord niet alleen u maar ook Dr. van Langeraad overtuigd te hebben, dat deze tegenstelling slechts een schijnbare is en wij beide in den grond der zaak over den inhoud van den authentieken tekst het vrij wel eens zijn.

Ik mag dezen brief echter niet sluiten zonder u een antwoord te hebben gegeven op een interpellatie, die gelijk men in het Parlement zegt „een persoonlijk feit" geldt.

Ge hadt Trigland beschuldigd, dat hij in een zeer pertinente verklaring omtrent een vergadering, die hij zelf had bijgewoond, *onwaarheid* had geschreven en daaraan de opmerking toegevoegd, dat men Trigland met voorzichtigheid moest gebruiken, omdat voor hem de geschiedenis niet anders was dan een gedweeë dienares van zijn dogmatiek.

Zooals deze zin daar stond, moest ieder wel den indruk ontvangen, dat ge Trigland beschuldigdet niet van een onopzettelijke dwaling, een memoriefeil, maar van een leugen *tegen beter weten in*, een *bewuste oneerlijkheid*, een *vervalsching der historie*.

Die beschuldiging noemde ik erger dan een vergissing, ik noemde haar een door niets bewezen *laster*. Ieder die in Trigland's historie thuis is, weet dat hij, trots al zijn voorliefde voor de „ware Gereformeerden", toch nergens stukken vervalscht of opzettelijk gelogen heeft.

Ge komt in uw schrijven op deze zaak terug en verklaart thans, dat ge het zóó niet bedoeld hebt. „Tot dusverre

blijf ik gelooven, zegt ge, dat Trigland den laatsten stap niet zette, en dat hij is gebleven een eerlijk, zij het dan ook een bekrompen en eenzijdig man." (p. 104, 105 noot). Met dit woord eert ge niet alleen Trigland maar ook u zelven en rest mij niets dan mijn wellicht te scherp woord van critiek terug te nemen.

Houd mij hierbij een persoonlijke confessie ten goede, die u verklaren moge, waarom mijn toon scherper was dan u oirbaar scheen, toen ik dit woord ter verdediging van Trigland schreef.

Aanvallen op mijn eigen persoon zullen niet licht mijn bloed sneller doen vloeien. Toen gij mij „exegetische geweldenarijen" en „gedwongen redeneeringen" verweet, heb ik een zacht woord van protest laten hooren, evengoed als nu Dr. van Langeraad mij van woordverdraaiing, vervalsching van argumenten en het verkoopen van onzin beschuldigt. Zulke uitdrukkingen zijn — niet waar? — infra nostram dignitatem en men roept zijn tegenstander bij zulke uitvallen tot de orde. Maar ge zoudt u vergissen, wanneer ge meendet, dat ik mij persoonlijk veel van deze qualificaties aantrok. Ik zou eerder met Fruin kunnen zeggen, dat „ik mij vermaakt heb met onder het lezen aan te teekenen aan welk tal van misdrijven ik mij, volgens Dr. van Langeraad, heb schuldig gemaakt." 1)

Maar wat ik mij wel aantrek, is wanneer de helden van het voorgeslacht, mannen wier moed in het belijden, wier offervaardigheid voor hun beginsel, wier vastheid van karakter ik bewonder; mannen aan wie het niet alleen te danken is, dat onze Kerk in Nederland in zuiverheid van belijdenis en geestelijke kracht bovenaan stond, maar die ook de ruggegraat van ons verzet tegen Spanje hebben gevormd, op zulk een wijze worden beschuldigd en door het slijk gesleurd.

Niet alsof ik deze stoere Calvinisten van voorheen, òns

---

1) R. FRUIN. *Verspreide Geschriften,* Dl. V, Historische Opstellen, p. 373.

geestelijk voorgeslacht, voor smetteloze heiligen houd. Zij zelf hebben mij in hun onovertroffen catechismus het wel anders geleerd, „dat de voornaamste heiligen nog slechts een klein beginsel dezer volmaaktheid hebben." En wie als historicus niet bij de groote feiten blijft staan, maar doordringt in de verborgen motieven, zooals de binnenkant van het leven ons die kennen leert, weet dat ook zij hun gebreken, hun afdwalingen, hun zonden hebben gehad.

Maar dit te erkennen is gansch wat anders dan de stroom van invectieven, verdachtmakingen, hatelijkheden, die onze kerkelijke geschiedschrijvers, met name Ypey, Dermout, Glasius et tutti quanti over de hoofden dier Calvinisten hebben uitgegoten. Het is een schande voor de kerkhistorie in ons vaderland, dat een billijke en onpartijdige waardeering van de beteekenis van het Calvinisme voor Nederland te danken is niet aan onze kerkhistorici, die in hun kleinzielige bekrompenheid in elken Calvinist een drijver, in elken Contraremonstrant een hartstochtelijken partijman zagen, tot alle boosheid in staat, maar aan de „profane" geschiedschrijvers, aan Bakhuizen van den Brink, Jorissen, Naber en Fruin. Zij hebben het eerst de zedelijke grootheid van het Calvinisme ook in ons vaderland in het rechte licht gesteld.

Nu voelt ge, ik weet dit, niet dezelfde liefde voor dit Calvinisme als ik. Het genus tertium van het Protestantisme, de richting van Bullinger en de Paltzische Theologen, heeft uw voorkeur. Ik zal er thans niet met u over twisten, of zulk een genus tertium wel bestaan heeft en of uw historische opvatting geen beeld is der fantasie, maar ge zult het in mij toch dragen, dat mijn piëteit voor dit geestelijke heldengeslacht der Calvinisten niet dulden kan, dat hun eer, hun karakter, hun oprechtheid verdacht wordt gemaakt. Wanneer thans weer Dr. van Langeraad in brochures en tijdschriften openlijk schrijven durft, dat mannen als Hommius en Bogerman, Polyander en Faukelius in een officieel stuk niet alleen tegen beter weten in gelogen hebben, maar dit gedaan hebben met het *doel*, om de Remonstranten bij de

Overheid te kunnen beschuldigen van een feit, waaraan zij wisten, dat deze part noch deel hadden (p. 17), ja dan kost het mij moeite mijn verontwaardiging in toom te houden en niet scherp te worden in mijn critiek.

Ten slotte bied ik u mijne verontschuldiging aan, dat ook *mijn* antwoord zich zoo lang wachten liet. De toezegging van Dr. van Langeraad, dat de publicatie van de door hem gevonden handschriften weldra volgen zou, deed mij mijn oordeel opschorten. Toen deze publicatie in het najaar van 1901 in de Navorscher geschiedde, noopte een tijdelijke ongesteldheid mij van allen arbeid mij te moeten onthouden. De Kerstvacantie ging daardoor verloren. Ge weet wel, hooggeachte ambtgenoot, hoe moeilijk het valt te midden van drukken collegearbeid tijd voor extra studie uit te sparen. Zoo bleef, tot Paschen weer in 't land kwam, mijn antwoord liggen.

Onze publieke correspondentie is hiermede geëindigd. In den strijd, die thans tusschen Dr. van Langeraad en mij gevoerd wordt, zijt ge geen partij, maar rustig toeschouwer. Uw oordeel zal daardoor te onbevangener kunnen zijn.

Laat me, eer ik van u afscheid neem, naar ridderlijke usantie u mijn eeresaluut brengen voor de hoffelijke wijze, waarop ge mij bestreden hebt, en u verzekeren, dat ik uit dezen korten strijd niet anders medeneem dan gevoelens van hoogachting voor uw persoon.

Geloof mij,

Uw Dw.

Dr. H. H. KUYPER.

Amsterdam, 27 Mei 1902.

§ 1. Medias in res.

Dr. van Langeraad heeft de vriendelijkheid gehad de taak van Prof. Gooszen over te nemen en mij een publiek antwoord te geven op de vraag, of het mij gelukt was het officieel karakter van den door Prof. Rutgers en mij uitgegeven tekst der liturgie te handhaven.

Hij volgt daartoe op den voet hetgeen door mij in mijn vlugschrift: *De authentieke tekst der liturgische geschriften gehandhaafd tegen Prof. Dr. M. A. Gooszen* was te berde gebracht. Elk argument mijnerzijds wordt ontleed, gewogen en te licht bevonden. Niet ééne conclusie, waartoe ik kwam, komt ongedeerd uit den smeltoven der critiek. Wie zijn „De tekst van de Liturgie der Nederlandsche Gereformeerde Kerken" leest, met al de „op- en aanmerkingen" naar aanleiding van mijn geschrift, zal allicht den indruk ontvangen, dat verder verweer in deze zaak hopeloos is en eervolle overgave het eenige wat mij rest.

Hoe weinig aangenaam het nu ook zijn moge, onder zulk een oordeel gebukt te moeten gaan, toch meen ik, dat voortzetting van den strijd op deze wijze weinig vrucht zal afwerpen. Het antwoord van Dr. van Langeraad over deze toch waarlijk niet zoo beteekenisvolle kwestie dijde reeds uit tot een brochure van bijna 100 pagina's. Gesteld dat ik al de op- en aanmerkingen van Dr. van Langeraad weer met nieuwe op- en aanmerkingen rescontreer, dan vrees ik, dat we van een brochure tot een boek en van een boek straks tot een foliant zullen moeten komen. Nu reeds klaagt

het publiek, dat al deze digressies de aandacht vermoeien en men om de boomen het woud niet meer zien kan. Ik zou niet gaarne willen, dat mijn apologie den dood der veveling moest sterven.

Daarbij komt dat, wie met eenige opmerkzaamheid leest, wat Dr. van Langeraad aanvoert, ook zonder nadere aanwijzing wel ontdekken kan, in hoeverre hij de historie zelve laat spreken en wat niet anders dan vermoedens en onderstellingen zijn, die natuurlijk in een contradictoir debat geen de minste bewijskracht hebben. Dr. van Langeraad gaat telkens uit van hetgeen *zeer waarschijnlijk* is (p. 15), *zeer wel mogelijk*, ja *zelfs waarschijnlijk* is (p. 17), van de *veronderstelling* (p. 21), van de *mogelijkheid* (p. 22), van *hetgeen hoogstwaarschijnlijk* is (p. 23) enz. En op deze waarschijnlijkheden, mogelijkheden, veronderstellingen, enz. wordt dan een gebouw opgetrokken, dat natuurlijk even wankel staat als het fundament, waarop het rust.

Het zou mij niet moeilijk vallen aan te toonen, hoe Dr. van Langeraad telkens vergeet, dat een kettingreeks van conclusies alleen dan dwingend bewijs heeft, wanneer de eerste schalm vastligt in een *onbetwistbaar feit*. Wanneer men echter eerst een vermoeden oppert, daarop een conclusie bouwt en dan enkele pagina's verder deze conclusie als een vaststaand feit aanneemt met een „wij weten nu dat", dan mag men den argeloozen lezer verschalken, maar een klemmend betoog is dit niet.

Gaarne wil ik in een slotparagraaf met enkele sprekende voorbeelden aantoonen, waarom ik de historische methode, die Dr. van Langeraad hier en elders volgt, niet aanbevelenswaardig acht. Maar voor het oogenblik laat ik al deze detailquaesties, die alleen den historicus van professie belang inboezemen, ter zijde en ga terstond tot de hoofdzaak over.

Voor ons kerkelijk publiek is alleen deze vraag van belang of wij een officieelen tekst der liturgie hebben, en zoo ja, waar deze tekst te vinden is.

Gelijk ik reeds opmerkte, heeft Dr. van Langeraad den

stand van het geschil een niet onbelangrijke wijziging doen ondergaan, die niet genoegzaam de aandacht bij onze beoordeelaars heeft getrokken. Volgens Prof. Gooszen bestond er geen authentieke tekst of was deze geheel onbekend. Bij gebrek aan beter moest men zich dus wel behelpen met een min of meer officieusen tekst, die dan het best kon ontleend worden aan de Zuid-Hollandsche uitgave van 1737. Dr. van Langeraad daarentegen houdt vol, dat er wel een authentieke of officieele tekst bestaat. Hij zegt met zoovele woorden:

„Vraagt men echter, of de tekst van 1737 de authentieke tekst is van de Liturgische formulieren, dan is ons antwoord op die vraag ontkennend: noch deze, ontleend aan de uitgave van 1639, noch die, welke bij Schilders te Middelburg verschenen is in 1611, bevatten dien. *Om dezen tekst te hebben, moeten we terug tot 1586*, d. i. naar de Haagsche Synode, die van de formulieren voor de bevestiging 1° van predikanten, die nooit gediend hebben, 2° van ouderlingen en diakenen, 3° voor den ban en 4° voor de wederopneming in de gemeente, een authentieken tekst vaststelde, en voor het Doopsformulier een tekst bepaalde, die nooit of nimmer is gewijzigd, terwijl ze naar alle waarschijnlijkheid de kerken liet bij het gebruik van het avondmaalsformulier en dat van het huwelijk, zooals ze destijds algemeen gebezigd werden." 1)

De tekst van 1737 is daarmede van de baan. Al wat Dr. van Langeraad nog aanvoert op practische gronden om den herdruk van dezen tekst te verdedigen, doet tot de hoofdquaestie niets ter zake. Hij, die het zoo streng in mij gispt, dat ik de editie van 1611 niet alleen om haar officieel karakter maar ook uit liturgisch oogpunt aanbeval, „omdat dit aan de authenticiteit van den tekst niets af of toe doet,"

1) Niet minder sterk spreekt Dr. van Langeraad zich uit in het Theologisch Tijdschrift, 35e Jaargang, 5e stuk, p. 454: «Hier (nl. op de Haagsche Synode) werd een tekst bepaald, die nooit ofte nimmer op wettige wijze veranderd is."

(pag. 54), vervalt in dezelfde fout, wanneer hij de uitgave van 1737 zeer hoog verheft, haar „hoewel niet een officieel dan toch stellig een zeer officieus karakter" toekent en meent dat de Ned. Herv. Kerk Prof. Gooszen mag dankbaar wezen voor den nieuwen druk van dezen tekst, omdat „de gemeenten nu een tekst hebben sinds meer dan twee eeuwen in gebruik, waaraan men gewoon is geworden en waarmede men vrede heeft." (p. 61)

Nog daargelaten, dat dit „zeer officieus" mij even raadselachtig is als de „zeer officieuse" berichten uit geheimzinnige bron, die sommige bladen publiceeren, spreekt het toch wel van zelf, dat dit alles slechts een pleister is op de wonde, die Dr. van Langeraad aan Prof. Gooszen sloeg. Immers nauwelijks heeft Prof. Gooszen op advies en instigatie van Dr. van Langeraad zelf met veel moeite en kosten den tekst van 1737 laten herdrukken, of Dr. van Langeraad komt hier publiek verklaren: „Uw tekst, waarde vriend, is zeer officieus, semi officieel zoo ge wilt, maar de echte, de authentieke tekst is hij niet. Die tekst is alleen te vinden in het handschrift, dat *ik* te Dordrecht heb ontdekt." En natuurlijk als de *officieele*, de *echte* tekst der liturgie er *is*, dan is er geen enkele redelijke grond, waarom de Gereformeerde kerken of de Ned. Herv. kerk zich nog langer met een niet-echten en niet-officieelen tekst zouden moeten behelpen.

De keuze staat derhalve thans tusschen den tekst, dien Prof. Rutgers en ik voor authentiek houden, en den tekst, dien Dr. van Langeraad voor officieel verklaart. Aan onzen kant is daarbij het voordeel, dat wij zonder eenige vooringenomenheid de waardij van Dr. van Langeraad's vondst kunnen erkennen. Het feit, dat de Generale Synode in 1586 voor een zeker aantal formulieren een officieelen tekst vaststelde of ontwierp, belet niet dat een volgende Generale Synode, in casu die te Dordt, den geheelen bundel onzer liturgie nogmaals aan een revisie onderwierp. Dr. van Langeraad daarentegen moet, wil hij het goed recht van

zijn authentieken tekst handhaven, wel alle waarde en beteekenis aan de Dordtsche revisie ontzeggen. Niemand, die met een onbevangen blik leest wat hij over de Dordtsche revisie zegt, kan dan ook aan den indruk ontkomen, dat het kalme, objectieve onderzoek van den historicus, die de actestukken zelf laat spreken, juist hier maar al te zeer gemist wordt. Dr. Klap heeft niet zoo geheel ongelijk, wanneer hij klaagt, dat „de redeneeringen van Dr. van Langeraad wel wat geforceerd zijn, om toch gelijk te hebben." (p. 77).

Om de zaak, gelijk ze thans staat, ordelijk te behandelen, zal ik daarom in de eerste plaats nagaan, welke waarde aan den nieuw gevonden „authentieken tekst" van Dr. van Langeraad is toe te kennen. Vervolgens zal ik de bedenkingen weerleggen, die Dr. van Langeraad en Prof. Gooszen tegen mijn opvatting van de Dordtsche revisie inbrachten. Om dan ten slotte nog de vraag te beantwoorden, in hoeverre het door ons beide ingenomen standpunt niet alleen formeel maar ook materieel verschilt.

Laat mij hieraan nog mogen toevoegen, dat ik niet mee kan gaan met de door Dr. van Langeraad voorgeslagen onderscheiding tusschen de titels *authentiek* en *officieel.* Volgens hem is de *authentieke* tekst de oorspronkelijke, die van den auteur zelf afkomstig is; de *officieele* tekst die, welke door een bevoegd lichaam of persoon is vastgesteld. Zoo zou de authentieke tekst der Confessie die zijn, welke in 1561 verscheen, de officieele, die door de Dordtsche Synode in 1619 is vastgesteld. (p. 1).

Nu is het zeker waar, dat het woord *authentiek*, zooals het in de Romeinsche jurisprudentie gebruikt werd, beteekent hetgeen door een persoon of auteur eigenhandig geschreven is. Een authentiek testament is in de Pandecten het origineel in tegenstelling met een copie (Pand. X, 2, 4). Maar reeds in het middeleeuwsch latijn sloeg de beteekenis om. Du Cange in zijn Glossarium mediae et infimae latinitatis (ed. 1883) verklaart het door *auctoritate receptum*, *wat met wettig gezag is vastgesteld.* Volkomen terecht merken dan ook

Prof. de Vries en Te Winkel in het groote Nederlandsche Woordenboek op, dat authentiek „een rechtsterm is, aanvankelijk in het latijn gebruikt in den zin van: eigenhandig geschreven, *doch later gezegd van stukken, wier echtheid door een wettelijken vorm is gewaarborgd.*" Zij beroepen zich hierbij op Hooft's Brieven 1. 40, waar deze spreekt van „een authentieke *copie* onder 't Zegel der Stadt Amsterdam."

Geheel in overeenstemming daarmede liep ook ons kerkelijk spraakgebruik. In de 173e zitting der Dordtsche Synode wordt juist van den door haar vastgestelden tekst der Confessie gezegd „dat men voortaen alleen dese exemplaria voor *authentike* houden zal." En evenzoo spraken de Zuid-Hollandsche Synodes der 18e eeuw voortdurend van den *authentieken* tekst der liturgie, die door de Dordtsche Synode was vastgesteld in den zin van den tekst, „die auctoritate receptus was" en daarom in kerkelijken rechte alleen geldig heeten kon.

In dien zin wensch ik dan ook de uitdrukking „authentieke tekst" te handhaven. Ze heeft door het kerkelijk spraakgebruik nu eenmaal burgerrecht gekregen en ze is juridisch volkomen correct.

---

§ 2. De „authentieke tekst" van de Haagsche Synode.

Dr. van Langeraad, de onvermoeide doorvorscher onzer kerkelijke archieven, heeft te Dordt een gelukkige vondst gedaan. In het archief der Dordtsche classis, dat veel belangrijker schijnt te zijn dan men dusver vermoedde, vond hij te midden van een bundel actestukken, afkomstig van de Leycestersche Synode, een stel liturgische formulieren. De eigenhandige onderteekening aan het slot door praeses en assessor der Synode waarborgt ons, zegt Dr. van Langeraad, dat we hier met een officieel document te doen hebben. Hier ligt dus voor ons een tekst der liturgie in maagdelijke

ongereptheid, die nog niet door boekdrukkershanden is geschonden. Eigenmachtige en willekeurige veranderingen van den tekst zijn hier van zelf buitengesloten. Authentieker tekst dan de tekst door een Generale Synode in plenaire zitting vastgesteld is wel nauwelijks denkbaar.

Wat zijn bij zulk een authentieken tekst vergeleken, zoo vraagt Prof. Gooszen, „de enkele losse aanteekeningen" niet eens door de Dordtsche Synode zelf, maar door hare „gecommitteerden" bij de liturgie gemaakt „volgens het Zeeuwsche formulier", welke „weinig beteekenende animadversa door geenerlei onderteekening gewaarmerkt 1) toevallig aan de vergetelheid ontrukt werden door de actie der Zuid-Hollandsche Synode?" (p. 105) Dr. van Langeraad heet dan ook door zijne vondst een „nieuwe periode" geopend te hebben in de historie onzer liturgie. (p. 98) De lang gezochte authentieke tekst is er thans.

En *deze* authentieke tekst zal natuurlijk aan alle geschil over den juisten tekst der liturgie voor goed een einde moeten maken. Immers voor Ds. Barger is het feit, dat Prof. Rutgers en ik bij onzen authentieken tekst hier en daar twijfelen, omdat de actestukken niet genoeg licht verspreiden, voldoende om dien tekst *geheel* op zij te schuiven. Ook hier geldt volgens hem de vraag *to be or not te be.* Is de authentieke tekst er, zoo zegt hij, dan is hij er *geheel;* dan moet door dezen tekst allen twijfel, alle geschil over den inhoud voor goed zijn

1) Prof. Gooszen vergist zich hier. In het exemplaar van de Acta der Zuid-Hollandsche Synode door mij gebruikt (Oud Syn. Archief III, 20) staan eerst de acta der Synode, daarna enkele stukken op de Synode betrekking hebbende, waaronder de Animadversa van Hommius en aan het slot staat:

Everardus T. Auricanus, Synodi scriba.

Gecollationeert met het principale bij ons ondergeschreven, bij de Classe van Dordrecht daertoe gecommitteert, volgens d' ordre in Synodo Brielana a° 1623 hiervan gegheven. Ende bevonden in alles te accorderen.

Joannes Bocardus.
Erasmus Paludanus.

afgesneden. (Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1901, p. 1308, 1309).

Dit is de eisch door mijn geachte tegenstanders gesteld. Aan dien eisch getoetst is *onze* authentieke tekst gewogen en te licht bevonden. Billijkerwijze mag men dus verwachten, dat de *echte* „authentieke tekst", door Dr. van Langeraad ontdekt, schitterend dezelfde vuurproef zal kunnen doorstaan.

Nu is het volkomen te begrijpen, dat Dr. van Langeraad met zijn vondst zeer ingenomen is, maar hij zal het toch niet euvel duiden, dat een nuchtere historische critiek de feiten eenigzins anders beschouwt, dan hij het doet, en zonder nu juist tot het rigorisme van Ds. Barger te vervallen, niet geheel kan meestemmen in den lofzang op dezen „authentieken tekst" gezongen.

De geheele authentieke tekst van Dr. van Langeraad bestaat, om daarmede te beginnen, uit *vier en een half formulier!* Men vindt in het handschrift compleet de beide bevestigingsformulieren voor de ambtsdragers en de beide formulieren voor de kerkelijke discipline. En voorts staat in dit handschrift *niet*, gelijk Dr. van Langeraad het telkens doet voorkomen, een *compleet* Doopsformulier, maar slechts enkele fragmenten uit het Doopsformulier, die gewijzigd zijn. Men vindt nl. in dit „Doopsformulier" alleen de „drie stukken van de hoofdsom van de leer des H. Doops", waarmee het Formulier aanvangt, terwijl terstond daarop volgt de vermaning aan de ouders en de getuigen. Het geheele betoog van het goed recht van den kinderdoop (van „En hoewel onze kinderen" tot „in het opwassen hiervan breeder te onderwijzen") ontbreekt dus en evenzoo de gebeden vóór en na den doop. Natuurlijk is de bedoeling niet, dat dit alles voortaan uit het Doopsformulier weggelaten moet worden. Het stuk zelf wijst dit uit, daar aan het slot staat: „Hier op sal terstondt gesproken worden de dancksegginghe, die achter de gewoonlijcke psalmen gedruct is." Daar echter niet is aangewezen, welke tekst van het Doopsformulier als de „gewoonlijcke" bedoeld wordt, hebben

we hier een authentieken tekst, die slechts voor *de helft* van het Doopsformulier zekerheid zou kunnen geven.

Voorts ontbreken in het manuscript *geheel:*

1°. al de Christelijke gebeden, die in de vergaderingen der geloovigen, in de huizen der Christenen en elders gebruikt worden;

2°. het Formulier om het Heilig Avondmaal te houden;

3°. het Formulier om den huwelijken staat voor de gemeente van Christus te bevestigen.

Rekent men naar de Elzevier's uitgave van 1617 (waar de geheele liturgie 53 bladzijden beslaat), dan vindt men, dat het document van Dr. van Langeraad den tekst der liturgie geeft voor *21* bladzijden, terwijl het voor de overige *32* bladzijden ons geheel in den steek laat. Met andere woorden het document, op grond waarvan Dr. van Langeraad den authentieken tekst onzer liturgie wil vaststellen, bevat nog niet *één derde deel van de liturgie*, gelijk die vóór de Dordtsche Synode van 1618/19 in gebruik was.

Dr. van Langeraad tracht zich uit deze moeilijkheid te redden door te zeggen, dat hij over de formulieren van het H. Avondmaal en het Huwelijk het stilzwijgen kan bewaren, omdat ze haast niet genoemd worden in den thans gevoerden strijd (p. 2). Terwijl het weer elders heet, dat de Haagsche Synode „naar alle waarschijnlijkheid de kerken liet bij het gebruik van het avondmaalsformulier en dat van het huwelijk, zooals ze destijds algemeen gebezigd werden." (p. 61, 62).

Op zulk een wijze maakt Dr. van Langeraad zich echter al te gemakkelijk van de quaestie af. Een authentieke tekst der liturgie, die voor de drie voornaamste formulieren van Doop, Avondmaal en Huwelijksbevestiging geen of geen volledigen tekst geeft en dat evenmin doet voor de christelijke gebeden, welke destijds in den dienst der kerken nog geregeld gebruikt werden, is toch een zonderlinge authentieke tekst. Hoe een Synode, wier doel het was den *tekst der liturgie* vast te stellen, zooals Dr. van Langeraad

beweert, meenen kan dit doel op deze wijze te hebben bereikt, zal zeker voor ieder een raadsel zijn.

Dr. van Langeraad meent echter dit bezwaar te kunnen ondervangen door de opmerking, dat over den tekst dezer ontbrekende formulieren geen geschil bestond en de Haagsche Synode daarom volstaan kon met voor deze formulieren te verwijzen naar den „destijds algemeen gebezigden tekst".

Hoe Dr. van Langeraad, die de edities dier dagen in handen gehad en onderling vergeleken heeft, dit beweren kan, begrijp ik niet. Ieder, die de verschillende uitgaven der liturgie onderzocht, weet, dat er van een „algemeen geldigen tekst" geen sprake kan zijn. Wil men hiervan het alles afdoende bewijs? Op de Synode van Dordt in 1618/19 wordt door de Kerken geklaagd over het gebrek aan eenparigheid in de liturgie en met name worden daarbij genoemd: de *gebeden vóór en na de predikatie*, de formulieren van *Doop* en *Avondmaal*, de *copulatiën der Eheluijden* enz. m. a. w. juist die formulieren, waarvan Dr. van Langeraad beweert, dat over den tekst ganschelijk geen geschil bestond!

Staat het dus al zeer treurig gesteld met de *volledigheid* van den authentieken tekst van 1586, niet minder moeite zal men hebben om op grond van het gevonden document zelfs voor dit vier en een halve formulier den *juisten* tekst met voldoende zekerheid vast te stellen.

Het gevonden document is toch, gelijk Dr. van Langeraad zelf erkent, niet het origineele stuk, maar een *copie*. Wel draagt deze copie volgens hem een officieel karakter, omdat er de handteekening van den praeses en assessor der Synode onder staat, maar men moet al zeer slecht bekend zijn met de wijze, waarop deze copiën destijds vervaardigd werden, om niet te weten, dat zulk een handteekening van praeses en scriba alleen zeggen wil, dat het stuk naar een officieel stuk gecopieerd is, maar daarom nog geen *afdoenden waarborg* biedt, dat de copie met het origineel letterlijk overeenstemt.

De gewoonte bestond nl. in die dagen, dat de afgevaardigden

bij het scheiden der Synode een afschrift van de belangrijkste besluiten en stukken medenamen. Deze afschriften werden niet door den scriba, maar door de afgevaardigden zelf vervaardigd. Het moderamen, dat later deze stukken teekende, kon natuurlijk al deze copiën niet met het origineel collationeeren. Het ging bij zijn onderteekening af op de nauwkeurigheid en de goede trouw der overschrijvers. Maar aangezien deze nauwkeurigheid vaak veel te wenschen overliet, ziet men telkens, wanneer men de stukken met elkander vergelijkt, dat zelfs zulke officieel gewaarmerkte copiën belangrijk afwijken van de origineele actestukken, geheele stukken weglaten, woorden verkeerd weergeven enz. De preciesheid, die thans bij een officieele copie eisch is, ontbrak destijds maar al te vaak.

Natuurlijk weet Dr. van Langeraad dit even goed als ieder historicus en juist daarom is het zoo onbegrijpelijk, dat hij den *authentieken* tekst der liturgie wil vaststellen op grond niet van een *origineel* stuk van de Synode zelf afkomstig, maar van één, zegge één copie, alleen omdat deze copie de onderteekening van praeses en assessor draagt.

Men behoeft het document van Dr. van Langeraad dan ook slechts even met nauwkeurigheid in te zien, om terstond te bemerken, dat het ook in deze copie wemelt van verschrijvingen, uitlatingen en verkeerde woorden, die soms den geheelen zin bederven en daarom in het origineele stuk niet kunnen gestaan hebben. 1)

Kleinere feilen als *eernstelijcken* voor *eerstelijcken*, *ghebruijcken* voor *ghebruyckt*, *sommighe evangelisten* voor *sommighe tot evangelisten* zal ik maar onder de gewone lapsus calami rekenen. Ernstiger is echter, dat soms een geheel verkeerd

---

1) Dr. van Langeraad heeft deze Haagsche formulieren laten afdrukken in de «Navorscher» 1901 Afl. 9 10 p. 438 en v.v. Daar in dezen druk echter verschillende fouten waren ingeslopen, heb ik aan Dr. van Langeraad de origineele stukken gevraagd en deze had de vriendelijkheid ze mij ter inzage te zenden. De in den tekst hierboven aangewezen feilen zijn dus niet aan het gedrukte stuk, maar aan het origineel ontleend.

woord gebruikt wordt, blijkbaar omdat de copiïst het oorspronkelijke niet goed lezen kon. Zoo staat b. v. in het formulier van de bevestiging der predikanten: „Elders zegt hij *dit* profeteert (dit is Godts *werck* predict)" voor: *die* profeteert (dat is Godts *woordt* predict); „doer zijn *werck* aen Christum geloovende", voor: door zijn *woordt;* „'t *werck*, daerover hij gestelt is recht te regeeren", voor: 't *volck*, daerover hij gestelt is; „want dat is u *proffytelyck*", voor *onprofytelick* (Heb. 13 : 17). En in het formulier van de bevestiging der ouderlingen en diakenen: „dat het woordt ouderling toegescreven wordt *vierderleij* personen", voor: *tweederleij* personen, enz.

Maar het ergst zijn de talrijke uitlatingen, waardoor deze copie zich kenmerkt. Zoo is b. v. in het formulier van de bevestiging der predikanten geheel weggelaten het derde stuk van hun ambt, aldus luidende: „Ten derden is haer ampt de Sacramenten uyt te richten, die de Heere heeft inghestelt tot seghelen sijner ghenaden: als blijckt uyt het bevel der Apostelen van Christo ghedaen, ende den Herderen oock toecomende Matt. 28 : 19: Dooptse in den naem des Vaders, ende des Soons, ende des heylighen Gheestes. Item 1 Cor. 11 : 23. Ick hebt van den Heere ontfangen, dat ick u ooc ghegheven hebbe, namelick dat de Heere Jesus inder nacht, doen hij verraden worde, nam het broodt, etc." Dat dit gedeelte in het origineel niet ontbroken heeft, maar door slordigheid is overgeslagen, blijkt niet alleen uit de gedrukte uitgaven der liturgie van 1589 enz., maar ook uit den inhoud zelf. Het voorafgaande: Ten *tweeden* is het ampt der Herderen d' openbare aenroepinge etc. is nl. door den overschrijver veranderd in *ten derde*, terwijl er geen tweede stuk genoemd wordt. Blijkbaar heeft dus de copiïst toen hij aan het tweede stuk toekwam, bij vergissing geschreven *ten derde* en toen daarna in het origineel het derde stuk volgde, dit stuk eenvoudig overgeslagen. Evenzoo is geschied met het antwoord op de bevestigingsvragen, waar alleen staat: Hierop sal hij van ganscher herten, en weggelaten zijn de

woorden: *antwoorden ja.* En dergelijke weglatingen zijn met even groote zekerheid aan te wijzen in het bevestigingsformulier van de ouderlingen en diakenen en de oefening der kerkelijke discipline, gelijk ieder kan zien, wanneer hij deze copie met de latere gedrukte uitgaven vergelijkt. Ook hierbij geef ik slechts enkele proeven. In het bevestigingsformulier staat:

in de copie:	*in de gedrukte uitgaven:*
't welcke gheenssins verstaen can wordden van alle of een yder lidtmate der ghemeente int gemeene oft in 't besondere, daervan zij vercoren zijn te regeeren.	't welcke geensins verstaen can werden van alle ende yeder lidtmaten der Ghemeente int bijsonder: *maer seer bequamelick vanden ghenen die de Gemeente, daervan sij vercoren zijn, regeeren.*

en in het slotgebed:

in de copie:	*in de gedrukte uitgaven:*
ten eijnde een yegelijck hem alsoo quyte, die in sijnen beroepe uwen heylighen name heeft grootgemaeckt ende 't rijcke Jesu Christi gevoordert mach wordden.	ten eynde also een yegelick hem quijtende in sijnen ampte uwen heylighen naem daerdoor groot ghemaeckt ende het Rijcke dijns Soons Christi gevoordert mach werden.

En evenzoo in het formulier van wederopneming:

in de copie:	*in de gedrukte exemplaren:*
Wij dan... ontfanghen u wederom in de ghemeente des Heeren, Sacramenten ende alle geestelijcke segeninghen.	Wij dan.... ontfangen u wederom inde Gemeente des Heeren; *vercondighen u, dat ghij staet inde gemeenschap Christi, der H. Sacramenten ende aller geestelicke segeninghen.*

Op al deze plaatsen is de wijziging of weglating zoo zinstorend, dat er geen twijfel kan bestaan, of de copiïst heeft bij het overschrijven zich vergist en wij hebben hier niet den origineelen maar een zeer corrupten tekst voor ons. Maar daaruit volgt dan ook, dat deze copie volstrekt geen betrouwbaar karakter heeft. De overschrijver, die zich telkens zoo vergiste, kan ook op andere plaatsen evenzeer willekeurige wijzigingen hebben aangebracht. Een authentieke tekst kan op den grondslag van zulk een corrupte copie niet worden vastgesteld.

Met name geldt dit van de zooveel besproken doopvragen. Wanneer in deze copie in de eerste doopvraag de woorden zijn uitgevallen: *jae der verdoemenisse selve onderworpen*, dan biedt deze slordige copie mij geen den minsten waarborg, dat de Haagsche Synode metterdaad deze woorden, die in alle gedrukte uitgaven der liturgie na 1586 blijven voorkomen, geschrapt heeft. Ook hier ligt het vermoeden voor de hand, dat de afschrijver een vergissing heeft begaan.

Als men al deze feiten nagaat, mag het wel een raadsel genoemd worden, hoe Dr. van Langeraad op grond van het feit, dat in *deze* copie in de tweede doopvraag het woord *alhier* gemist wordt, nu „eens en voor goed uitgemaakt" acht, dat de Haagsche Synode dit woord weggelaten heeft. 1) Ja hier zoo sterk op gaat, dat volgens hem „overal waar het Gereformeerd Kerkrecht wordt geëerbiedigd en dus de uitspraken van eene Generale Synode, zooals te 's Gravenhage is gehouden, als geldend worden beschouwd" (p. 87), de tweede doopvraag aldus behoort gelezen te worden. En dit alles op gezag van een overschrijver, die niet alleen woorden, maar geheele zinnen wegsmokkelt! Waarlijk indien ergens dan geldt hier: Credat Judaeus Apelles.

Hiermede vervalt ook van zelf het argument door Dr. van Langeraad ontleend aan de onderteekening van deze copie door Kimedoncius en Cornelissen. Deze onderteekening zou

1) Navorscher 1901, p 349.

wat den *inhoud* van het stuk betreft alleen dan waarde hebben, wanneer bleek, dat het stuk met het origineel vergeleken was en de onderteekenaars de hierboven genoemde fouten daarin hadden verbeterd. Nu dit niet plaats vond, en de onderteekening dus geschied is niet op grond van eigen nauwkeurig onderzoek, maar van goed vertrouwen in den copiïst, heeft zij daarmede alle waarde verloren voor de vaststelling van den juisten tekst dezer stukken.

De laatste vraag is, in hoeverre het vaststaat, dat deze *formulieren op last der Haagsche Synode zijn opgesteld en door haar zelf zijn goedgekeurd*. Gaarne stem ik Dr. van Langeraad toe, na het document zelf te hebben gezien, dat mijn twijfel, of de onderteekening door praeses en assessor van het laatste stuk wel gold voor al het voorafgaande, niet gewettigd was. Ik geloof met hem, al is het in strikten zin niet bewijsbaar, dat de onderteekening aan het slot ten doel heeft al de voorafgaande stukken als authentieke copieën te waarmerken.

Toch is hiermede de vraag, waar het geschil over gaat, niet opgelost. De onderteekening van een stuk door praeses en assessor eener Synode is op zich zelf niet voldoende om *met zekerheid* te kunnen vaststellen, dat dit stuk door de Synode zelf is vastgesteld en goedgekeurd. Alleen de acta der Synode kunnen deze zekerheid geven.

Wat nu de formulieren van bevestiging der ambtdragers en van de oefening der tucht aangaat, hebben we deze zekerheid wèl. In de Haagsche redactie der Kerkenorde wordt in Art. 20, 22, 69, 71 uitdrukkelijk melding gemaakt van deze formulieren en hun gebruik aan de kerken voorgeschreven. Daar het nu van elders vaststaat, dat deze formulieren vóór de Haagsche Synode niet bestonden, ze voor het eerst in deze Kerkenorde worden genoemd en na dien tijd in het kerkelijk gebruik zijn opgenomen, staat op grond van het *besluit* der Synode zelf vast, dat deze formulieren op *last* der Synode zijn opgesteld. Het stuk door Dr. van Langeraad gevonden bevestigt dit, daar in dit stuk

deze formulieren voor het eerst voorkomen, onderteekend door praeses en assessor.

Maar geheel anders staat de zaak bij het gewijzigde Doopsformulier. Uit de Kerkenorde blijkt niet, dat de Synode aangaande dit formulier iets besloten heeft, want het artikel over den doop (Art. 52) is letterlijk van de Middelburgsche Synode (Art. 41) overgenomen. Al mag men *vermoeden*, dat Kimedoncius en Cornelissen, die al deze stukken teekenden in hun qualiteit van *praeses* en *assessor*, op last der Synode het Doopsformulier hebben herzien, noch uit deze onderteekening noch uit eenig opschrift boven dit formulier blijkt dit met *zekerheid*. Eerst wanneer de uitvoerige Acta der Synode worden teruggevonden en daaruit blijkt, dat de Synode metterdaad zulk een besluit genomen heeft, zal het vaststaan, dat het moderamen niet op eigen gezag, maar op last der Synode de revisie van het Doopsformulier ter hand heeft genomen. Het is toch bekend genoeg, dat het moderamen eener Synode zich wel eens meer zulke vrijheden veroorloofde zonder daartoe gemachtigd te zijn. Meer dan een *vermoeden*, een *hypothese*, een *onderstelling* hebben we hier dus niet.

Dr. van Langeraad tracht dan ook te vergeefs mij in tegenspraak met mij zelf te brengen. Ge erkent, zegt hij, dat wat deputaten uit naam en op last eener Synode doen, geldt, alsof de Synode zelve het gedaan had. Op dien grond rust zelfs heel uw betoog, dat de tekst der liturgie in 1619 door Hommius gerevideerd de authentieke tekst heeten moet. Eilieve met welk recht weigert ge dan de nieuwe redactie van het Doopsformulier, zooals die op last der Haagsche Synode is vastgesteld, als authentiek te erkennen? (p. 10).

Dr. van Langeraad vergeet hier echter twee dingen.

Vooreerst dat de strijd niet liep over de vraag, of de Haagsche revisie van het Doopsformulier *wettig* is geschied, maar of de Haagsche Synode zelve, staande hare vergadering, de wijziging van de tweede doopvraag heeft goedgekeurd. Tegenover de Remonstranten hielden de Contraremonstranten

vol, dat op de Synode wel de *voorslag* daartoe was gedaan, maar geen *besluit* in dien zin was genomen. Al ware het nu zoo, dat de Synode aan het moderamen last had gegeven het Doopsformulier te herzien en het moderamen toen de tweede doopvraag gewijzigd had, dan zou de bewering der Contra-remonstranten daarmede volstrekt nog niet geloochenstraft zijn.

En ten tweede, de beide gevallen staan niet gelijk. Bij de Dordtsche Synode staat in de acta der Synode de lastgeving tot revisie met zoovele woorden te lezen en worden de deputaten genoemd, die deze revisie hadden te verrichten. We hebben hier dus niet met een *vermoeden*, maar met een onbetwistbaar feit te doen. Bovendien, waar we bij de Dordtsche Synode weten, welken last de Synode gaf, kunnen we in dit geval beoordeelen, of deputaten zich aan dien last gehouden hebben, dan wel hun boekje zijn te buiten gegaan. Maar bij de Haagsche Synode ontbreekt dit alles. *Of* deze Synode zulk een last gaf, *hoe* deze last luidde en aan *wie* de uitvoering van dezen last opgedragen werd, dat alles schuilt nog in het duister. Elke maatstaf om te beoordeelen, of de deputaten behoorlijk binnen de grenzen van den hun opgedragen last gebleven zijn, ontbreekt dus.

Dr. van Langeraad die zelf wel gevoelt, dat deze geheele redeneering niet veel meer is dan een zandgrond, omdat men uit een *vermoedelijke* lastgeving nooit tot de *wettigheid* van een daad concludeeren kan, tracht daarom langs een anderen weg de wettigheid dezer revisie nader te bewijzen.

Vooreerst meent hij te kunnen aantoonen, dat de verschillende liturgische formulieren nog staande de Synode moeten ontworpen en vastgesteld zijn. In hetzelfde document toch, waarin de copie dezer formulieren voorkomt, staat ook een copie van „de Forme der Inspectie" en in het opschrift van dit reglement is het Artikel der Kerkenordening, waarop dit reglement betrekking heeft, nog niet ingevuld. Daar de Kerken-ordening in haar definitieve redactie (dus met de cijfers der artikelen) 29 Juli 1586 is vastgesteld, drie

dagen vóór het sluiten der Synode, moeten de verschillende formulieren enz. in het door Dr. van Langeraad gevonden handschrift ook vóór dien tijd zijn opgesteld, dus staande de Synode.

Dit argument is zeker vernuftig bedacht en indien de copiïst een nauwkeurig man ware, zou aan dit bewijs wellicht eenige waarde te hechten zijn. Hoe weinig echter zulk een argument bewijst bij een slordigen copiïst kan afdoende uit deze formulieren zelf blijken. In het bevestigingsformulier voor de ouderlingen en diakenen staat, dat hun ambt niet alleen blijkt uit de vroeger gemelde uitspraak van Christus „maer oock uyt I Cor. 5 ende 2 Cor. ...", waar het getal van het hoofdstuk evenzeer is opengelaten en met titteltjes aangegeven. Ging de redeneering van Dr. van Langeraad op, dan zou dit formulier dus zijn opgesteld, voordat de kapittelindeeling van den tweeden Corintherbrief tot stand was gekomen! Wie te veel bewijst, bewijst niets. De zaak is eenvoudig deze, dat de copiïst sommige getallen niet goed heeft kunnen lezen en ze daarom door titteltjes verving. 1)

Iets meer beteekenis heeft het tweede argument, dat de kerken toch niet eenparig het gewijzigde doopsformulier zouden hebben aangenomen, wanneer dit door Kimedoncius of een ander op eigen gezag, buiten opdracht der Synode, ware gewijzigd. Indien het ondersteldе feit juist was, zou ik tegen de conclusie geen bedenking hebben. Maar het tegendeel staat vast.

In de kerk van Amsterdam zijn de predikanten voortgegaan

---

1) Dr. van Langeraad beroept zich ook op het feit, dat in Art. 20, 22, 69 en 71 gesproken wordt van de formulieren *daarvan bestaande;* de formulieren van de bevestiging en de tucht moeten dus vervaardigd zijn voor de Synode deze artikelen vaststelde (p. 22). Toegegeven, dat dit juist is voor deze formulieren (wat ik echter op de gronden in mijn Post-acta p. 400 noot 1, aangegeven voor niet waarschijnlijk houd) dan volgt hieruit nog geenszins, dat ook het formulier voor den Doop reeds staande de Synode gewijzigd is. En daarover alleen gaat de strijd.

met de oude redactie van de tweede doopvraag op den kansel te gebruiken en heel de strijd met Wtenbogaert en Episcopius is juist daardoor ontstaan. In de verdediging van hun handelwijze tegenover de Overheid, werd door de Contraremonstrantsche leiders juist betoogd, dat de voorslag om de tweede doopvraag te wijzigen, op de Haagsche Synode wel was gedaan en *hier* en *daar* gevolgd, maar nooit eenparig hier te lande was aangenomen (Teghenvertoogh, p. 84). In tal van edities der liturgie, die na 1586 verschenen zijn (Voetius noemt er niet minder dan *elf* op), werd de oude redactie nog altijd herdrukt. Van een eenparig aannemen van of berusten in de gewijzigde redactie der tweede doopvraag kan dus geen sprake zijn.

Het is dan ook vermakelijk de tegenspraak te zien, waarin Dr. van Langeraad hierbij zich zelven verwikkelt. Op pag. 19 beweert hij, dat het feit, dat „de 2e doopvraag niet overal gebruikt is, gelijk die naar (zijn) overtuiging in den Haag, ten jare 1586, vastgesteld is, niet kan gebezigd worden als wapen tegen die overtuiging, (omdat) er wel meer is, wat synodaliter is besloten en waaraan nooit absoluut de hand is gehouden door de kerken". Terwijl op pag. 23, 24 gezegd wordt, dat het „een onloochenbaar feit is, dat (deze) formulieren in elk geval, alle 5, in 1589 in druk verschenen zijn en dat ze in de kerk gebruikt werden ... De kerken hebben ze aangenomen, hebben er hun zegel aan gehecht, wat zeer natuurlijk is, indien men aanneemt, dat ze van de Haagsche Synode van 1586 afkomstig zijn." Zoo draait men in een cirkel rond. De kerken hebben het gewijzigde doopsformulier aangenomen en dus moet het van de Haagsche Synode afkomstig zijn. De kerken hebben het formulier niet eenparig aangenomen, maar dit feit hindert niet, want de besluiten eener Synode werden niet altijd door de kerken opgevolgd. Eilieve doet dit niet denken aan de bekende logica van Multatuli's rechter: de aangeklaagde erkent, dat hij gestolen heeft en dus moet hij hangen, of de aangeklaagde erkent niet, dat hij

gestolen heeft en dan moet hij ook hangen, omdat hij liegt.

Het resultaat is dus, dat heel de legende van een authentieken tekst der liturgie, dien de Haagsche Synode zou hebben vastgesteld, bij nauwkeuriger onderzoek weinig meer blijkt te zijn dan een beeld van Dr. van Langeraad's fantasie.

De nuchtere feiten zijn, dat de Haagsche Synode last heeft gegeven om vier nieuwe formulieren op te stellen, die dusverre niet bestonden; dat de *mogelijkheid* bestaat, dat de Synode ook last gaf om een *stuk* van het Doopsformulier te wijzigen, en dat twee derden der bestaande liturgie door de Synode gelaten zijn, zooals ze waren.

Waar nog bij komt, dat de eenige copie, die van dezen arbeid der Synode overig is, een zoo onbetrouwbaar karakter draagt, dat op grond van dit stuk bij niet één betwist punt met zekerheid valt uit te maken, hoe de authentieke tekst luiden moet.

§ 3. De „authentieke tekst van 1619."

Is de vraag naar een authentieken tekst der liturgie in 1586 op de Synode niet eens ter sprake gekomen en heeft de Synode niet één maatregel genomen om zulk een tekst vast te stellen, bij de Dordtsche Synode in 1619 staat de zaak geheel anders.

Vooreerst blijkt uit de ingediende gravamina, dat de behoefte aan een officieel vastgestelden tekst der liturgie door de kerken dringend gevoeld werd. Van verschillende zijden werd aangedrongen op *eenparigheid* in het gebruik der liturgische geschriften en de Synode nam dien wensch in de verzamellijst der gravamina onder een afzonderlijk hoofd op.

Ten tweede hebben wij hier in de *Acta* der Synode zelf het wettig genomen besluit om de liturgie in haar geheelen

omvang te herzien en dezen herzienen tekst der liturgie bij de publieke belijdenis-schriften te voegen.

En ten derde wordt in deze Acta der Synode uitdrukkelijk de *Commissie* aangewezen, aan wie deze last was opgedragen, zoodat er alleen geschil kan bestaan over de vraag of en in hoeverre deze Commissie aan den last der Synode heeft voldaan.

Nu betwist Dr. van Langeraad niet, dat deze Deputaten bij monde van Festus Hommius in de Zuid-Hollandsche Synode van 1621 een stuk hebben ingediend, waardoor naar hunne meening de opdracht der Generale Synode is uitgevoerd. Ook hierin staat hij lijnrecht tegenover Prof. Gooszen, die dit ontkende en volhield, dat de deputaten geroepen waren den geheelen tekst der liturgie aan een grondige revisie te onderwerpen en dan officieel op naam der Generale Synode uit te geven. Juist omdat zij dit laatste niet gedaan hebben en alleen enkele correcties op den tekst van 1611 aan de Zuid-Hollandsche Synode hebben overgeleverd, acht Prof. Gooszen, dat de deputaten hun last niet hebben volvoerd en daarom van een authentieken tekst der liturgie geen sprake kan zijn.

Dr. van Langeraad daarentegen oordeelt juist omgekeerd, dat de Dordtsche Synode volstrekt niet bedoelde, dat één tekst der liturgie zou worden aangewezen als de oficieel geldige tekst, waaraan alle kerken zich zouden te houden hebben. Volgens hem wilde de Synode alleen eenige „conciliatie", eenige meerdere overeenstemming brengen tusschen de verschillende, bij de kerken in gebruik zijnde, editiën. Tot dat doel hebben de Deputaten een zeker aantal *animadversa* of *correcties* opgesteld, die in deze verschillende edities moesten worden aangebracht. Dat Hommius bij deze correcties juist den tekst van 1611 gebruikt heeft, heet louter toeval. Hij had evengoed de editie van Paedts of Elzevier kunnen gebruiken om deze correcties aan te wijzen. Niet de tekst van 1611, maar de correcties alleen hebben dus gezag; in welken tekst men deze correcties aanbrengt, is op zich zelf onver-

schillig; zoodra de tekst gecorrigeerd is naar de animadversa van Hommius, is aan de bedoeling der Synode voldaan. Aan Hommius c. s. kan dus niet verweten worden, dat zij geen authentieken tekst hebben uitgegeven; met de aanwijzing der correcties was hun taak afgeloopen.

Dit gevoelen van Dr. van Langeraad is niet geheel nieuw. Ens heeft vermoedelijk dezelfde opvatting gehad en Dr. van Langeraad heeft hier dus goed gezelschap. Alleen, waar voor Ens de verontschuldiging gelden kan, dat hij den tekst van 1611 niet kende en dus niet wist, in hoeverre deze tekst afweek van de andere uitgaven der liturgie, daar geldt deze verontschuldiging voor Dr. van Langeraad niet, daar hij den tekst van 1611 wel kent en dus weten kan, tot welke ongerijmdheid deze opvatting leiden moet.

Vraagt men, welke bewijzen Dr. van Langeraad voor deze opvatting van het te Dordt gevallen besluit heeft, dan voert hij daarvoor drie gronden aan.

Vooreerst een argumentum e silentio. Op de Zuid Hollandsche Synode van 1620 werd een gravamen ingediend, waarin de kerken klaagden over de verscheidenheid in de liturgie en aandrongen op eenparigheid in de formulieren. De Synode antwoordde daarop met te verwijzen naar het meegedeelde besluit der Nationale Synode en besloot, dat aan de Classis zou toegezonden worden, wat door Hommius „uyt last der Synodi tot conciliatie der Formulieren" was gesteld.

Hieruit blijkt, zegt Dr. van Langeraad, dat de Generale Synode er niet aan gedacht heeft een bepaalden tekst voor de liturgie (in casu de editie van 1611) aan te wijzen, want anders had de Zuid-Hollandsche Synode aan de klagende kerken moeten antwoorden, dat de „eenparigheid" er reeds was, „doordat een voor allen geldende tekst was aangewezen, maar dat deze, vóór en aleer hij der kerken in gebruik zou gegeven worden, eerst nog eens door Hommius behoorde te worden overgezien of nagezien, of niet misschien hier of daar, nog een of ander moest gewijzigd dan wel verbeterd worden." (p. 32). Dit stilzwijgen

der Synode spreekt volgens Dr. van Langeraad nog des te sterker, omdat op deze Synode aanwezig waren Lydius, Arnoldi, Hillenius, Dibbetzius en Trigland, die allen op de Generale Synode waren geweest en dus uitstekend op de hoogte moesten zijn van hetgeen deze Synode besloten had.

Dr. van Langeraad is sterk in deze argumenta e silentio. Telkens wanneer in een latere vergadering niet precies en haarfijn wordt meegedeeld, wat op de Generale Synode is besloten, dan wordt daaruit afgeleid, dat de Generale Synode dus zoodanig besluit *niet* genomen heeft. Laat mij daarom eens en voor goed mogen aantoonen, waarom deze argumenten m. i. geen de minste waarde hebben.

Op de Dordtsche Synode was aanvankelijk het besluit genomen, dat men aan den Catechismus twee kleinere vragenboekjes zou toevoegen en was zelfs een Commissie benoemd om deze te ontwerpen. Maar toen deze Commissie haar taak volvoerd had en haar concepten tijdens de Nazittingen indiende, kreeg de Synode blijkbaar berouw van haar besluit; de beide concepten werden ter zijde gelegd en alleen een recommandatie gegeven aan het Middelburgsche Kort Begrip. Dit feit blijkt niet alleen uit de Post-acta, het journaal van Heyngius en de meedeeling van Voetius, maar ook uit het rapport der Zeeuwsche politieke gecommitteerden, dat op de Leidsche bibliotheek berust. Ook volgens Dr. van Langeraad staat dit feit op grond van al deze getuigenissen vast.

En toch, toen op de Zuid-Hollandsche Synode van 1619, waar Hommius zelf voorzitter was en die eveneens door verschillende oud-leden der Generale Synode werd bijgewoond, door de kerken gevraagd werd naar het „formulier van Cort ondersoeck der geenen die ten Avontmael willen gaen", wist blijkbaar niemand van dit besluit der Generale Synode iets meer af. Men droeg aan gedeputeerden der Synode op te zoeken „naar het formulier, dat in Synodo Nationali was ontworpen", terwijl de Synode juist besloten

had dit formulier niet aan de kerken te zenden. Dr. van Langeraad merkt naar aanleiding hiervan terecht op: „Zonneklaar blijkt, dat men ter vergadering niet goed wist, hoe de vork in den steel zat. Maar onbegrijpelijk is 't ons, waarom Hommius, die toch alles van de zaak afwist, zich in 1619 van den domme hield, in 1620 niet zorgde dat er licht ontstoken werd en de arme gedeputeerden maar immer zoeken liet naar dat in syn. nat. gestelde formulier. Waarom de post-acta niet nagelezen, dan had Hommius toch kunnen zien, wat er van dat formulier aan was? Toch is dit niet gedaan en in 1621 was men nog niets wijzer." 1)

Deze opmerking is volkomen juist.

Het is zeker vreemd, dat noch Hommius noch een van de andere oudleden der Synode in 1619 en 1620 inlichtingen konden geven omtrent een besluit der Dordtsche Synode, dat toch in de Post-acta te vinden was. Maar juist daaruit blijkt „zonneklaar", hoe weinig beteekenis aan het argumentum e silentio te hechten valt. Het is nu eenmaal een feit, dat men na de Dordtsche Synode slecht ingelicht was omtrent de besluiten, tijdens de nazittingen genomen. Voor een deel vindt dit daarin zijn oorzaak, dat alles wat in deze nazittingen verhandeld was, stipt geheim werd gehouden op last der Staten. En wat de oud-leden der Synode aangaat, is het waarlijk niet zoo onbegrijpelijk, dat zij twee jaar na de Synode zich niet precies meer herinnerden, welke besluiten genomen waren. Men vergete toch niet, dat de Synode 180 zittingen heeft gehouden. Vooral tegen het einde moet de aandacht wel eens verslapt zijn. Zelfs een zoo nauwkeurig man als Voetius is in zijn mededeelingen omtrent de handelingen der Synode tijdens deze laatste zittingen lang niet altijd te vertrouwen. En welke waarde kan men er dan aan hechten, dat in de Acta der Zuid-Hollandsche Synode van 1620 niet precies en haarfijn alles is meegedeeld, wat de Synode omtrent de revisie der liturgie besloot?

1) Theol. Tijdschrift. 35e Jaargang. 2e stuk. Maart. p. 152-154.

Het zelfde geldt van het tweede bewijs, dat Dr. van Langeraad aanvoert en dat evenzeer aan een uitdrukking uit de acta dezer Zuid-Hollandsche Synodes is ontleend. In dezelfde acta der Synode van 1620 staat, dat Hommius iets gesteld had „tot *conciliatie der formulieren*" en evenzoo in de acta van 1621, dat Hommius had overgeleverd hetgeen tot „*conciliatie der formulieren*" door de broederen, daartoe gesteld was geconcipieerd. Uit dit woord *conciliatie*, zegt Dr. van Langeraad, blijkt, dat er overeenstemming moest gebracht worden in de verscheidenheid. De bedoeling der Generale Synode kan dus niet geweest zijn, dat Hommius en Damman de andere teksten der liturgie van de baan zouden schuiven en daarvoor een tekst, die zij zelf uitkozen, in de plaats zouden stellen. Dan was er van een *conciliatie*, een onderlinge *verzoening* der formulieren geen sprake, dan had één tekst de anderen verdrongen. (p. 32).

Volkomen terecht heeft Dr. Klap (t. a. p. p. 80) reeds opgemerkt, dat het men van deze ééne uitdrukking, die niet eens van Hommius zelf afkomstig is, maar van den scriba der Synode, niet zulk een gebruik mag maken als Dr. van Langeraad hier doet. Wat de Generale Synode bedoeld heeft, moet blijken uit haar *eigen besluit* en uit de *uitvoering* van dit besluit door haar gedeputeerden. En het gaat niet aan, waar de Synode uitdrukkelijk besloot, dat de *tekst der liturgie zou herzien* en *bij de publieke geschriften gevoegd worden*, op grond van deze ééne uitdrukking in de acta der Zuid-Holl. Synode boutweg te verklaren: „Het vaststellen van een officieelen tekst en van een uitgave daarvan door den druk, dit ligt niet opgesloten in het in de 178e zitting der Nat. Syn. aangaande de liturgie bepaalde." (p. 32). Zulk een uitlegging is met alle wetten der historische interpretatie in flagranten strijd.

En even zwak is het derde bewijs, dat ontleend wordt aan het zeer summiere rapport, dat de afgevaardigden der classis Dordt uitbrachten van het verhandelde ter Rotterdamsche Synode: „Liturgien te corrigeren nae 't gene in

Synodo tot Rotterdam gehouden beraemt is." Natuurlijk hangt alles af van de vraag, wat met dit „corrigeeren der liturgien" bedoeld is. Volgens Dr. van Langeraad beteekent dit, dat de predikanten de correcties, welke Hommius op de Synode had ingediend, in de *door hen gebruikte edities der Liturgie* moesten aanbrengen. Was de bedoeling geweest, dat in het vervolg de tekst van 1611 moest gebruikt worden, dan zou dit stellig zijn meegedeeld. (p. 34, 35). Daargelaten nu, dat bij zulk een korte resumptie het argumentum e silentio weder niets zegt, staat er niet, wat Dr. van Langeraad beweert. De uitdrukking „de liturgien te corrigeeren" kan in de taal dier dagen even goed beteekenen, dat de verschillende *formulieren*, waaruit de liturgie bestaat, dus de liturgie *als geheel* moest verbeterd worden naar den door Hommius en Damman aangewezen officieelen tekst. 1) Uit zulk een zwevende en onbepaalde uitdrukking valt noch pro noch contra te disputeeren. Alleen het stuk zelf, waarin Hommius de liturgie corrigeerde en dat door de Zuid-Hollandsche Synode bindend was verklaard, kan uitmaken welke van beide opvattingen juist is. Waar uit dit stuk zelf blijkt, dat een officieele tekst was aangewezen, daar behoefde dit in het rapport der afgevaardigden niet expressis verbis vermeld te worden. Iedere predikant, die een afschrift van dit besluit in handen kreeg, zag dit immers van zelf.

Zoo blijkt, dat deze drie argumenten, waarvan twee e silentio redeneeren en een ontleend is aan een scriba, die van de zaak weinig afwist, niets bewijzen tegenover de stellige en duidelijke verklaring der Generale Synode zelve. De Synode gaf geen last om een paar correcties op de liturgie te maken, die ieder dan kon aanbrengen in de door hem

---

1) Dat de uitdrukking *liturgien* (meervoud) volstrekt niet altijd beteekent de verschillende editiën der liturgie, maar evengoed de onderscheidene liturgische formulieren, blijkt uit het opschrift boven de editie van 1611, waar precies dezelfde woorden gebruikt worden, (zie pag. 58).

gebruikte uitgave der liturgie, maar om *heel de liturgie te overzien* en *daarna deze herziene liturgie bij de publieke geschriften te voegen*, wat door ieder onbevangen lezer, van Ens en Mensinga af tot Professor Gooszen en Ds. Barger toe is opgevat in den zin van: op nieuw uit te geven met den officieelen tekst van de belijdenis-schriften in één bundel vereenigd.

Alleen zoo opgevat, stemt dit besluit overeen met den duidelijk uitgesproken wensch der Kerken. Wat de Kerken blijkens de ingediende gravamina verlangden was „eenparigheid" in de liturgie. Aan het gebruik van de tallooze, onderling afwijkende edities moest een einde komen. De tekst der liturgie moest voortaan officieel vaststaan. Hoe kon deze „eenparigheid" ooit verkregen worden, als ieder voortaan zijn eigen editie mocht blijven gebruiken, zij het dan al met enkele verbeteringen door de deputaten der Synode daarin aangebracht?

Zoowel de duidelijke bewoordingen van het besluit der Synode als het doel, waartoe de geheele revisie ondernomen werd, laten de opvatting van Dr. van Langeraad dus niet toe. Maar nog duidelijker blijkt, hoe onjuist deze opvatting is, als men het stuk zelf inziet, dat door Hommius is ingediend.

Het opschrift boven dit stuk weerspreekt deze opvatting reeds ten sterkste. Er staat niet: correcties, die ieder in zijn editie der liturgie heeft aan te brengen, maar *Animadversa in Lyturgia Ecclesiae: volgens het formulier* (of exemplaar) *in 4° in Zeelandt ghedrukt a° 1611* 1). Hiermede wordt dus uitdrukkelijk aangewezen in *welken tekst* de correcties moeten worden

1) Dr. van Langeraad beschuldigt mij (p. 52), dat ik een *valsch* argument gebruikt heb, want dat het opschrift, zooals ik het in mijn Post-acta (p. 406) en De authentieke tekst der Liturgie (p. 40) gaf n.l.: «Animadversa in Lyturgia Ecclesiae: Exemplaer volgens het formulier in 4° in Zeelandt gedruckt a° 1611» nergens voorkomt. Het moet zijn: « Animadversa in Lyturgia Ecclesiae volgende het Exemplaer in 4° in Zeelandt gedruct». In het door mij gebruikte

aangebracht en indien de correcties gezag hebben, dan à fortiori ook de tekst, waarin die correcties zijn aangebracht. De correcties willekeurig van den tekst te scheiden is vooral in dit geval ondoenlijk en in strijd met de wetten eener gezonde logica, omdat verschillende dezer correcties *alleen in den Zeeuwschen tekst* kunnen aangebracht worden, maar in geen anderen tekst. Slechts één voorbeeld om dit duidelijk te maken. Het gebed na de predikatie eindigt in de Zeeuwsche uitgave met de volgende speciale voorbede:

„Eyndelick O Heere, wilt ons ende de onse mitsgaders alles wat ons aengaet in uwe bescherminghe ende bewaringe nemen: voornemelick die uytgereyst zijn te water of te lande, in sorghelicke weghen tot voorderinghe uwer Kercke ofte de welvaert des Lants, ofte oock om haer eyghene affairen. Seghent oock de vruchten der aerde, gheeft ghetijdich weder en vruchtbaren wasdom: ende gheeft dat wy in onsen beroep nae uwen wille moghen leven, ende de gaven die wy van uwen segen ontfanghen, alsoo ghebruycken, datse ons niet verhinderen, maer veel meer tot den eeuwighen leven voorderen."

Op deze voorbede stelt Hommius als correctie voor, dat

---

exemplaar der Zuid-Hollandsche Acta (Oud Syn. Archief X. 20) staat letterlijk:

Animadversa in Lyturgia Ecclesiae
Exemplaer
volgens het formulier in 4° in
Zeelandt gedruckt a°
1611.

Volkomen ter goeder trouw is het door mij aldus in mijn Post-acta overgenomen, maar nu ik het exemplaar nogmaals nauwkeurig bezag, vermoed ik, dat de streep *onder* het woord formulier *door* dit woord had moeten gehaald zijn en het daar boven geplaatste *Exemplaer*, dat met een andere hand schijnt geschreven te zijn, als correctie is bedoeld. Intusschen is het verschil tusschen beide lezingen zoo gering, dat het tot de zaak zelf niets af doet en in geen geval gaf het Dr. van Langeraad het recht mij te beschuldigen, alsof ik mij van onware, ja valsche argumenten had bediend.

men in plaats van: *om hare eyghene affairen* zal stellen: *om haer selfs eerlicke affairen.*

In de uitgaven der liturgie in Holland en elders gebruikelijk ontbreekt dit geheele stuk in het dankgebed. Eilieve hoe kon nu de Zuid-Hollandsche Synode haar predikanten gelasten deze correctie in hun liturgie aan te brengen, waar de te verbeteren tekst in *deze* edities niet eens gevonden werd? Is dit niet de ongerijmdheid zelve!

Maar wat alles afdoet, indien de bedoeling van Hommius en Damman metterdaad ware geweest, niet om één tekst voor alle kerken te geven, maar om de verschillende uitgaven meer met elkander in overeenstemming te brengen, dan moesten de deputaten de verschillende edities met elkaar vergeleken hebben en afwijkingen op *cardinale* punten hebben weggenomen. Een verschil in woordenkeuze, schrijfwijze, syntaxis had dan als onbeteekenend kunnen blijven staan, maar de punten, waar het op aankwam, moesten in harmonie zijn gebracht.

Is dit geschied?

Op de Generale Synode werd met name geklaagd over het verschil in de gebeden vóór en na de predikatie en in het formulier voor het avondmaal. Laat me uit elk dezer formulieren een greep mogen doen en nagaan, in hoeverre de correcties van Hommius tot „conciliatie" dezer formulieren konden dienst doen. Ik neem daarbij als tegenhanger naast de Zeeuwsche editie de uitgave van Elzevier van 1617, die ook volgens Dr. van Langeraad in Holland het meest gebruikelijk was.

In de editie van 1617 gaat aan het „Gebedt des Sondachs voor de predicatie" de volgende inleiding vooraf:

„Na dat men in de Gemeynte Christi des Sondaechs voor middach de thien Geboden Gods gelesen of gesongen heeft, neemt de Kerckendienaer daer uyt oorsake de Gemeynte te vermanen tot boete ende bekentenisse harer overtredingen, ende te gelooven de Euangelische beloftenisse van Christo,

dwelc beyde hy met getuygenisse der Schrift bewijset. Daerop hy den onboetveerdigen de straffe Godes, ende den boetveerdigen geloovigen de genade Gods in Christo vercondicht. Ende daer na bidt hy op dese navolgende wijse."

Hierna volgt het gebed, terwijl achter dit gebed als aanhangsel staat niet alleen het Onze Vader, maar ook de XII geloofsartikelen met de formule:

„Wilt ons oock stercken int warachtich Christelijck geloove, op dat wy daer in dagelijcx meer ende meer toe nemen, van dwelcke wy bekentenisse doen met monde ende herte sprekende. Ick geloove, etc."

In de editie van 1611 wordt deze geheele inleiding weggelaten en vervangen door het votum: „Onse hulpe staet in den name des Heeren, die hemel ende aerde geschapen heeft, Amen", terwijl de XII geloofsartikelen zijn overgebracht van het vóórgebed naar het nagebed, het zoogenaamde „Gebedt voor allen noot der Christenheydt, om gebruyckt te worden opden Rustdagh, naer de eerste Predicatie".

Beide verschilpunten zijn *liturgisch* zeker van het hoogste belang, omdat daardoor heel de inrichting van den Zondagscultus wordt beheerscht. Indien ergens, dan wàre hier dus een *conciliatie* op haar plaats geweest. En toch Hommius en Damman hebben hier niet één correctie en dat niettegenstaande in hetzelfde gebed de meest minutieuse correcties in de titulatuur der verschillende Overheidspersonen zijn aangebracht.

Hetzelfde verschijnsel zien wij bij het Avondmaalsformulier. „Stichtelicke" van de Zeeuwsche editie wordt veranderd in „stichtelijck", dat Elzevier heeft; „nae dien wij hem versoent zijn" wordt naar hetzelfde model verbeterd in „*met* hem versoent". Maar de formule bij de sacramenteele handeling zelve, juist datgene waarop het natuurlijk het meest aankwam, bleef weder onverzoend.

Zeeuwsche editie:	*Editie van Elzevier:*
Dat broodt dat wy breken is de ghemeynschap des lichaems Christi. Nemet, etet, ghedencket ende gheloofft, dat het lichaem onses Heeren Jesu Christi gebroken is tot een volcomen versoeninghe aller onser sonden.	Dat broodt dat wij breken is de gemeynschap des lichaems Christi.
De Drinckbeker der dancksegginge met welcken wy danckseggen is de gemeynschap des bloets Christi. Nemet, drincket alle daer uyt, ghedencket ende gheloofft, dat het dierbaer bloedt onses Heeren Jesu Christi vergoten is tot een volmaeckte versoeninghe aller onser sonden.	De Drinckbeker der dancsegginghe, daermede wy danckseggen, is de gemeynschap des bloets Christi.

En indien dit alles nog niet genoeg is, laat me dan ten slotte op het sterksprekende feit mogen wijzen, dat van de *vijf en dertig* correcties, door Hommius ingediend, *zes en twintig* niets uitstaande hebben met het verschil tusschen de onderscheidene edities, omdat de verbeterde tekst juist bij alle edities woordelijk gelijkluidend was. Het is toch een wonderlijke „conciliatie", wanneer de corrector alle *verschillen* laat staan en zich schier uitsluitend beperkt tot de taak om juist wat *aan allen gemeen is* te verbeteren.

Eigenaardig is dan ook de tegenspraak, waarin Dr. van Langeraad hier weder met zich zelven geraakt. Op pag. 50 zijner brochure vraagt hij met verbazing:

„Zou werkelijk Dr. Kuyper gelooven, dat Hommius en Damman .... werkelijk de verschillende edities, die destijds gebruikt werden, met elkander hebben vergeleken? Dat is

onmogelijk, dit hebben Hommius en Damman in één avond (desnoods in één dag) niet kunnen doen, daarvoor was de tijd veel te kort. Zij hebben alleen in den tekst der editie van 1611 .... *zonder dezen tekst te vergelijken met andere in gebruik zijnde teksten* (want van vergelijking is in hun arbeid niets te bespeuren) eenige aan- en opmerkingen gemaakt, en deze zijn door Hommius a° 1621 in de part. Zuid-Hollandsche Synode gebracht."

Men is geneigd zich hierbij de oogen uit te wrijven en te vragen, of men waakt of droomt? Heel het doel van de revisie was volgens Dr. van Langeraad niet om één tekst aan te wijzen en dien te verbeteren, maar om de verschillende uitgaven te „concilieeren"; daartoe dienden de correcties van Hommius en Damman en in dien zin werden ze door de Zuid-Hollandsche Synode van kracht verklaard. En... Hommius en Damman hebben volgens Dr. van Langeraad geen enkele der in gebruik zijnde teksten met de Zeeuwsche editie vergeleken en zich uitsluitend beperkt tot de op- en aanmerkingen op den Walcherschen tekst. Is er sterker tegenspraak denkbaar?

Wellicht zal Dr. van Langeraad antwoorden, dat het wel de bedoeling der Synode geweest is om „de formulieren te concilieeren", maar dat Hommius en Damman tegen die bedoeling in gehandeld hebben. Maar ook deze uitvlucht baat niet. Want daargelaten nog de ongerijmdheid, dat de beide *scriba's* der Synode niet zouden geweten hebben welken last de Synode hun opdroeg, zou de Zuid-Hollandsche Synode, die volgens Dr. van Langeraad tot tweemaal toe uitdrukkelijk verklaard had, dat de „conciliatie der formulieren" het hoofddoel der revisie was, dan toch al zeer zonderling hebben gehandeld, met dit stuk van Hommius voor al hare dienaren bindend te verklaren, terwijl daarin van eene „conciliatie" in den zin, waarin Dr. van Langeraad dit woord opvat, geen zweem te bespeuren valt.

Toch is Dr. van Langeraad ook hiermede nog niet te-

vreden. De Zuid-Hollandsche Synode van 1737, Ens, en allen, die over liturgie geschreven hebben, erkennen althans het wettig gezag van de correcties door Hommius ingediend. De uitdrukkelijke verklaring in de Zuid-Hollandsche Synode van 1620, dat Hommius ze *op last* der Generale Synode gesteld heeft, en het besluit der volgende Synode, dat *alle kerkendienaren zich naar dit stuk te reguleeren hadden*, liet althans op dit punt geen twijfel bestaan.

Maar voor de critiek van Dr. van Langeraad is niets veilig. Niet alleen dat er geen authentieke tekst is, door of namens de Dordtsche Synode aangewezen, maar ook „de correcties tot conciliatie der formulieren" missen, volgens hem, elk bindend gezag. Hommius diende ze in, blijkens de acta der Zuid-Hollandsche Synode van 1621 als „geconcipieert bij den broederen daertoe gestelt." Ze waren dus niets dan een „concept", een voorstel, een plan, iets „dat niet reeds goedgekeurd was, maar nog goedgekeurd worden moest." (p. 35). En het summiere rapport der Dordtsche classicale afgevaardigden moet in al zijn onbeduidendheid ook hier weer als hoofdbewijs dienst doen. Daar staat uitdrukkelijk, zegt Dr. van Langeraad, dat de Liturgien moesten gecorrigeerd worden naar hetgeen in de Synode te Rotterdam *beraemt* was. Eerst op deze Synode is het concept na beraadslaging (want dat ligt in het woord beraamd) goedgekeurd; dus had het geen autoriteit uit zich zelf, maar moest het door de Zuid-Hollandsche Synode eerst met gezag worden bekleed (p. 34).

Dr. van Langeraad vergeet echter, dat het woord „geconcipieerd" een geheel andere beteekenis heeft in het Hollandsch dier dagen dan thans. Destijds werd het woord nog veel meer gebruikt in de beteekenis, die het in het klassieke en Middeleeuwsche Latijn had van „in vaste bewoordingen brengen". Forcellini in zijn Lexicon totius Latinitatis geeft hiervan tal van voorbeelden. Concipere libellum, edictum beteekent bij de I Cti, zegt hij, *certis verbis comprehendere ac describere*. In gelijken zin komt het voor

bij Virgilius, die spreekt van *concipere foedus*, wat niet zeggen wil een verbond ontwerpen, maar verborum foederis exprimere formulam et *foedus facere.* Zoo is concipere diem, ferias, sacra, bellum niet anders dan certis verbis diem, ferias aut bellum indicere. Wil men nog een voorbeeld, dan vergelijke men wat Tacitus, 4 Hist. 41, zegt: Senatus jusjurandum concepit, wat niet zeggen wil, dat de Senaat een *concept* van het eedsformulier ontwierp, maar dat hij de bewoordingen vaststelde, waarmede de eed moest worden afgelegd. In dien zelfden zin komt het dan ook telkens in het Hollandsch dier dagen voor. Wanneer de Synodale classis van Zuid-Holland bijv. de andere classen verzocht de gravamina voor de a. s. Synode te „concipieeren" en over te zenden, dan beteekende dit niet, dat de Classen thans eerst deze gravamina moesten gaan ontwerpen, maar dat de reeds vroeger bij de classis opgerezen bezwaren nu in *bewoordingen* moesten gebracht worden, wij zouden zeggen *geformuleerd* worden, om op de Synode te kunnen worden ingediend 1).

De uitdrukking *geconcipieerd* op zich zelf zegt dus niets. Het is een woord, dat in dubbelen zin gebruikt kan worden. In welken zin het hier moet worden opgevat, kan alleen blijken uit de lastgeving der Synode aan hen, die dit werk te verrichten hadden. Waar de Synode last gaf, dat de liturgie herzien zou worden en daarna bij de publieke schriften zou worden gevoegd, daar blijkt uit deze lastgeving zelf, dat de Synode aan Hommius en Damman niet opdroeg een bloot concept, een ontwerp te maken, dat door een latere Synode nog moest worden goedgekeurd, maar om den herzienen tekst vast te stellen. Zoo is het dan ook opgevat door de Zuid-Hollandsche Synode, die niet alleen van den *last* der Generale Synode sprak, maar ook aan hare predikanten voorschreef zich te houden aan hetgeen

1) Men vergelijke ook de volgende uitdrukking in de acta der Zuid-Hollandsche Synode van 1599, Art. 30: «Is goetgevonden, dat alle kerckendienaren int bedienen des h. avontmaels sullen gebruycken de woorden, in synodo nationali tot Middelburg *geconcipieert*». (Reitsma en van Veen, Acta der Prov. Syn. t. III, p. 132).

door deputaten op grond van dien last verricht was. Zulke ondubbelzinnige verklaringen wegen ruimschoots op tegen een beroep op woorden als „geconcipieerd" en „beraamd", die juist omdat ze voor tweeërlei uitlegging vatbaar zijn, niets bewijzen kunnen. 1)

Wie deze correcties heeft opgesteld doet, gelijk ik reeds in mijn eerste brochure opmerkte, niets ter zake. Dr. van Langeraad verwerpt de onderstelling, dat ze afkomstig zouden zijn van de Commissie tot revisie der liturgie, die de Synode reeds in haar 174e zitting benoemde en schrijft ze toe aan Hommius (en Damman), terwijl hij als eenigen grond daarvoor aanvoert, dat in de Acta der Zuid-Holl. Synode van 1620 gesproken wordt van hetgeen *Hommius* uit last der Synode tot conciliatie der formulieren had gesteld. Nu is deze grond zeker al zeer zwak, waar reeds vroeger bleek, hoe slecht deze vergadering op de hoogte was van de besluiten ter Generale Synode genomen, maar bovendien is het ook in strijd met wat op de volgende Synode verklaard werd. Hommius, zoo zeggen de Acta dezer Synode, leverde aan de vergadering over hetgeen tot conciliatie der formulieren door hem — neen *door de broederen daartoe gesteld geconcipieerd was.* Een uitdrukking die al zeer wonderlijk zou zijn, wanneer Hommius zelf de auteur van deze correcties was.

Ofschoon ik dus het bewijs, door Dr. van Langeraad geleverd, allerminst voldoende acht, wil ik echter gaarne de mogelijkheid toegeven, dat Hommius en Damman de opstellers zijn geweest. Bij gebrek aan de noodige bescheiden zal men ten deze wel nooit tot zekerheid komen. Maar indien de onderstelling van Dr. van Langeraad juist is, dan volgt daaruit ook met logische noodwendigheid, gelijk Dr. Klap reeds opmerkte, (t. a. p. p. 79, 80) dat de uitdrukking „hetgene in Synodo Nationali geconcipieerd is" (Acta der Zuid-Holl. Synode van 1621) niet in dien zin mag worden

---

1) Ook Dr. Klap heeft hier terecht op gewezen t. a. p, p. 80.

verstaan, alsof dit concipieeren *nog staande de Synode heeft plaats gevonden*, gelijk Dr. van Langeraad daaruit afleiden wil. Het besluit tot revisie werd den 25en Mei genomen, één dag dus voor de sluiting der Synode. Het is eenvoudig ondenkbaar, dat, niet twee gewone leden der Synode, maar de beide scriba's, die voor de sluiting der Synode nog allerlei officieele stukken in orde hadden te brengen, den laatsten avond tijd hebben kunnen vinden om den geheelen tekst der liturgie woord voor woord na te lezen en dien, hoe oppervlakkig dan ook, te corrigeeren. Zulk een dwaze voorstelling behoeft niet weerlegd te worden. Ze wederspreekt zich zelve.

Bovendien zoo oppervlakkig en onbeduidend als Dr. van Langeraad het telkens voorstelt, is deze revisie toch niet geweest. Wanneer hij zoo apodictisch mogelijk verzekert, dat de reviseurs niet één anderen tekst hebben gebruikt dan de Zeeuwsche editie, die toevallig ter Synodale tafel lag, en in hun arbeid van vergelijking met andere uitgaven *niets* valt te bespeuren (p. 56), dan is het tegendeel uit de aangebrachte correcties wel met zekerheid te bewijzen. Vijf van de correcties toch, die de reviseurs in de Zeeuwsche uitgave aanbrachten, zijn juist verbeteringen naar den tekst der liturgie, gelijk die in de uitgaven van Paedts en Elzevier te vinden is. Het zijn de volgende:

stichtelicke moet veranderd worden in stichtelijck
hem versoent „ „ „ „ met hem versoent
manninne „ „ „ „ nae den man
volgende de discipline christelijcke moet worden veranderd in volgende de Christelijcke discipline,
de voorbede voor den koning van Frankrijk moet weggelaten worden, gelijk ze in de edities van Elzevier reeds ontbrak.

Trouwens heel de voorstelling, alsof Hommius en Damman toevallig, omdat er geen andere uitgave voorhanden was, de Zeeuwsche editie hadden gebruikt, om daarin enkele algemeene correcties op de liturgie te maken, houdt geen steek.

Indien twee afgevaardigden uit Zeeland, die jarenlang aan deze editie gewend waren geweest, zoo gehandeld

hadden, dan kon hier van een toeval worden gesproken. Maar Hommius en Damman waren geen van beide uit Zeeland. Ze hadden dus voor dien tijd niet de Zeeuwsche editie gebruikt, maar die van Paedts, Elzevier of welke andere ook. Met dien tekst, die in Holland gebruikelijk was, waren ze op de hoogte en daarom moet reeds bij de meest oppervlakkige lezing hun het verschil zijn opgevallen tusschen de door hen tot dusverre gebruikte uitgaven en de editie van 1611. Dat ze desniettegenstaande de Zeeuwsche uitgave aan hun correctie ten grondslag legden, kan dus geen toeval zijn en nog veel minder worden toegeschreven aan het feit, dat er geen andere edities voorhanden waren (alsof de predikanten, die te Dordt aanwezig waren, geen psalmboeken met de liturgie in voorraad hadden!), maar legt juist ten sterkste getuigenis af voor het feit, dat de Commissie van Revisie dezen tekst *als den zuiverste en nauwkeurigste* beschouwde en hem daarom ook in de andere provinciën wilde invoeren.

Al wat door Dr. van Langeraad op grond van de actestukken zelf tegen den „authentieken tekst der liturgie van 1619" is aangevoerd, is hiermede weerlegd. Zijn voorstelling, die zich grondt op een paar zwevende uitdrukkingen in enkele latere actestukken, alsof de revisie van Hommius niets anders was dan een concept en dit concept niet bedoelde een bepaalden tekst aan te wijzen, maar alleen enkele correcties in de liturgie aan te brengen, bleek in strijd met den duidelijken last der Generale Synode en met den inhoud van Hommius' revisie. Ik vlei mij, dat zelfs Dr. van Langeraad deze gansch onjuiste voorstelling thans zal prijsgeven.

Ik zou hiermede het pleidooi voor den tekst van 1619 kunnen eindigen, indien ik niet nog een enkel woord te zeggen had over de door mij opgeroepen „getuigen" en in verband daarmede een nieuwen getuige had aan te wijzen, die in den strengsten zin des woords op dien naam aanspraak maken mag.

Dr. van Langeraad heeft niet alleen mijn getuigen gewraakt „omdat ze niet behoorlijk op de hoogte waren" en geen „voldoende kennis van zaken hadden" (p. 47), maar hij meent zelfs een positief tegengetuigenis te bezitten in hetgeen de acta der Zuid-Hollandsche Synode van 1678 meedeelen betreffende een mislukt onderzoek van deputaten om uit de Acta der Dordtsche Synode zekerheid te krijgen aangaande de juiste lezing van de derde doopvraag.

Nu heb ik er geen het minste belang bij om de geloofwaardigheid der opgeroepen getuigen nader te bevestigen. Hun oordeel had alleen waarde voor mij in zooverre het bevestigde, dat ieder die geroepen was de actestukken te onderzoeken, denzelfden indruk had gekregen als Prof. Rutgers en ik, dat de Dordtsche reviseurs den authentieken tekst der liturgie hadden vastgesteld. Dat feit kan Dr. van Langeraad niet betwisten. En daarom alleen was het mij te doen.

Dat Dr. van Langeraad bewezen heeft, dat deze latere onderzoekers, de Friesche Staten in 1663, de Zuid-Hollandsche Synode in 1730 en de deputaten ad autographa in 1731 niet behoorlijk op de hoogte waren, zal zeker niemand erkennen. Alle actestukken, die tot dusverre in dezen strijd genoemd zijn, waren ook hun bekend, met uitzondering alleen van de korte resumptie door de afgevaardigden der Dordtsche Classis gegeven van hetgeen de Zuid-Hollandsche in 1621 besloten had. Daar deze resumptie niets meer geeft dan hetgeen in de acta dezer Synode in extenso te lezen staat, heeft zij als *nieuw* bewijsstuk geen de minste waarde. Al wat Dr. van Langeraad tegen mijne getuigen heeft aangevoerd, is dan ook niet het voor den dag brengen van nieuwe, hun onbekende actestukken, die een geheel ander licht op de zaak werpen, maar het constateeren, dat *hun* opvatting van de bekende actestukken niet overeenstemde met de voorstelling, die Dr. van Langeraad zich heeft gevormd. Omdat mijne getuigen het niet eens zijn met Dr. van Langeraad's conclusies, heeten ze slecht inge-

licht, niet vertrouwenswaardig enz. Een oordeel dat natuurlijk alleen *subjectieve* waarde heeft.

Even weinig doet ter zake het tegenbewijs, door Dr. van Langeraad ontleend aan de Zuid-Hollandsche Synode van 1678 (p. 44-46). Dr. Klap heeft reeds terecht opgemerkt, dat dit getuigenis mijn stelling veeleer bevestigt dan omverwerpt (t. a. p. p. 78). Toen nl. op de Zuid-Hollandsche Synode in 1677 de vraag ter sprake kwam, hoe de *derde* doopvraag moest gelezen worden, besloot de Synode, dat haar deputaten zouden onderzoeken „welck in Synodo Nationali Dordracena zij gearresteert". Dit besluit toont, dat destijds nog wel degelijk de traditie leefde, dat de Dordtsche Synode den tekst der liturgie had gearresteerd, anders ware deze opdracht een dwaasheid geweest. Dat deze deputaten, na de autographa der Dordtsche Synode onderzocht te hebben, op de volgende Synode rapport uitbrachten, „dat haer E. de Acta hadden nagezien, maer geen bijsonder ligt daeruyt gekregen", spreekt van zelf. Indien de Dordtsche Synode omtrent de beide doopvragen beslissingen heeft genomen, wat nog altijd onzeker is, dan heeft Hommius ze noch in de Acta der Synode noch in de correcties op de liturgie opgenomen. Over de vraag, hoe de Dordtsche Synode de *derde doopvraag* (en daarom alleen ging het) had gearresteerd, konden de Acta dus metterdaad geen licht verspreiden.

De zaak zelf is derhalve zoo eenvoudig mogelijk. Maar als Dr. van Langeraad uit dit antwoord der deputaten nu afleidt, dat zij „*niet* den indruk hebben gekregen, dat er op last van de nationale Synode te Dordrecht een authentieke tekst *van de formulieren der liturgie* is vastgesteld," dan legt hij aan deze deputaten woorden in den mond, waarvan in de acta der Zuid-Hollandsche Synode *geen woord* te vinden is. De vraag ging niet om den authentieken tekst der *geheele* liturgie, maar om de *derde* doopvraag alleen.

Het doet mij genoegen tegenover dit niets zeggende tegenbewijs een positief getuigenis ten gunste der Dordtsche

revisie te kunnen stellen, dat op gansch onverwachte wijze de stelling van Prof. Rutgers en mij versterken kwam.

Juist dezer dagen kwam mij nl. door vriendelijke bemiddeling van Prof. Biesterveld te Kampen in handen een zoogenaamde „verzamelband" van stukken, gedrukte en geschrevene, die allen in verband staan met de Dordtsche Synode van 1618/19 en de uitvoering der daar genomen besluiten door de Zuid-Hollandsche Synodes. Zoo vindt men in deze collectie de Zeeuwsche editie van den Catechismus, de Liturgie en de Confessie van 1611; de uitgave der Kerkenordeningen, van 1617; de Utrechtsche Kerkenorde van 1612; de poincten en articulen op 't beleijd der Synode Nationael 1 Nov. 1618 binnen Dordrecht te houden (in manuscript); de Canones van Dordt en de Oratie van D. Pareus; de kerkenorde van Dordt gearresteerd door de Staten van Gelderland 1620 met op den rand aangeteekend de wijzigingen, die de Hollandsche Staten hierin wenschten aangebracht te zien, en voorts verschillende geschreven copieën, behelzende de correspondentie tusschen de Zuid-Holl. Synode en de Staten van Holland in 1621 over de vaststelling van de Kerkenorde; de Forme van Inspectie, vastgesteld op de Synode van Rotterdam 1621; de onderteekenings-formulieren vastgesteld door de Dordtsche Synode voor predikanten en rectoren; de sententiën en afzettingsformulieren der Rem. predikanten vastgesteld op de Zuid-Holl. Synode te Leiden 1619, en nog eenige andere stukken, op de Remonstranten betrekking hebbende die evenzeer afkomstig zijn van de Zuid-Hollandsche Synodes dier jaren.

Van belang is deze „verzamelband" niet alleen om de zeldzaam geworden drukken, die daarin voorkomen en om de gecopieerde besluiten der Zuid-Hollandsche Synodes, maar vooral om de vele aanteekeningen, die bij de gedrukte stukken, met name bij den Catechismus, de liturgische formulieren en de Confessie gevonden worden. Deze aanteekeningen zijn niet allen door één persoon geschreven. Het grootste deel is afkomstig van den oorspronkelijken ver-

zamelaar, gelijk blijkt uit de overeenstemming in schrift en en spellingwijze met de copieën aan het slot. Later heeft iemand, die dezen „verzamelband" in handen kreeg, er nieuwe kantteekeningen in aangebracht, die deels de oorspronkelijke aanvulden, deels ze verbeterden. Deze latere annotaties met de bekende loopende hand der 18e eeuw geschreven, verraden ook door den inhoud (er wordt in verwezen naar Voetius' Politica Ecclesiastica, het groot Placcaatboek, Ens enz.), dat ze omstreeks 1750 zijn aangebracht.

Geheel anders daarentegen staat het met de oorspronkelijke aanteekeningen, waarvan het schrift, de spelling en vooral de afkortingen, die gebruikt worden, (bijv. verand-inghe voor veranderinghe, doopen̄ in plaats van doopende enz.) duidelijk op het begin der 17e eeuw terugwijzen. En het is in deze oorspronkelijke aanteekeningen, dat ik een zeer verrassend getuigenis omtrent de revisie der liturgie gevonden heb.

Voordat ik dit getuigenis mededeel, wil ik echter eerst trachten de waarde van dit getuigenis nader vast te stellen. Ongelukkigerwijze heeft degene, die deze stukken verzameld heeft, nergens zijn naam genoemd. Wie hij is, kan ik dus niet meedeelen, maar wel valt uit de verzamelde stukken af te leiden, dat de verzamelaar een der Zuid-Hollandsche predikanten moet zijn geweest en dat de verzameling zelve omstreeks 1627 is tot stand gebracht.

Het eerste blijkt uit het feit, dat al de geschreven stukken (met één uitzondering) betrekking hebben op de Zuid-Hollandsche Synode. Van hetgeen de andere provinciale Synodes gedaan hebben ten opzichte van de invoering der kerkenorde, de sententiën tegen de Remonstranten enz. wordt zelfs niet gerept. Welk belang kon een Zeeuw of Gelderschman hebben om deze collectie aan te leggen? En hoe kon iemand buiten de provincie Zuid-Holland zoo precies op de hoogte zijn van hetgeen de Zuid-Hollandsche Synode met de Staten onderhandeld heeft?

En wat het tweede betreft, blijkt dit uit het feit, dat de laatste copie een besluit weergeeft van de Zuid-Hollandsche Synode van 1627 en daarmede plotseling de verzameling wordt afgebroken. Daar de verzamelaar tot 1627 alle stukken meedeelt, die betrekking hebben op de kerkenorde, de Remonstranten enz., maar de besluiten na 1627 niet meer vermeldt, hebben we daarin een aanwijzing, die bovendien door schrift en spelling versterkt wordt, dat de collectie omstreeks dat jaar is afgesloten.

Het getuigenis van een der Zuid-Hollandsche predikanten die zoo uitstekend op de hoogte is van al hetgeen op de Zuid-Hollandsche Synodes is verhandeld en die leefde in de eerste helft der 17e eeuw en dus tijdgenoot der Dordtsche Synode is geweest, heeft zeker op zich zelf reeds hooge waarde. Maar de waarde van dit getuigenis stijgt nog meer, daar uit de stukken zelf blijkt, dat de verzamelaar inlichtingen bezat, die het buiten twijfel stellen, dat hij òf persoonlijk de Dordtsche Synode heeft bijgewoond, òf van een der leden dier Synode inlichtingen heeft gekregen, die hem in staat stelden allerlei belangrijke bijzonderheden mede te deelen, die in de gedrukte Acta der Dordtsche Synode niet zijn te vinden.

Dit blijkt vooreerst uit de copie van de „Poincten ende Articulen op het beleyden ende houden van eenen Nationalem Synodum." Wel is dit stuk later gepubliceerd in de Hollandsche uitgave van de Acta, maar Heinsius heeft op last der Staten dit belangrijke stuk verbeterd en omgewerkt. 1) Deze copie geeft echter niet de omgewerkte redactie, maar het origineele stuk, zooals het door de Generale Staten oorspronkelijk is vastgesteld en op de Dordtsche Synode is voorgelezen.

Maar nog duidelijker blijkt dit uit de „Copie van seker Formulier vande bedieninghe des Doops omtrent de Bejaarde, ingestelt in het Syn. Nat. laetst gehouden tot Dordrecht."

---

1) Zie mijn Post-acta, p. 49.

Deze copie toch is wederom niet gemaakt naar den tekst, die in de gedrukte uitgaven der liturgie na de Dordtsche Synode te vinden is; ze stemt ook niet overeen met de gedrukte Hollandsche post-acta, die in 1663 zijn uitgegeven; maar ze is woordelijk gelijkluidend met den tekst, die in de oorspronkelijke hollandsche post-acta van Hommius te vinden is. M. a. w. ze is gemaakt naar het origineele stuk, dat door de Synode zelve is vastgesteld.

Het meest afdoende bewijs ligt echter in de aanteekeningen bij de uitgave der Confessie van 1611. Boven deze uitgave staat: „N.B. De veranderinghe dewelcke in deze Confessie der Nederlandtschen kercken met de penne ghedaen is, is ghedaen by de *Synode Nationael*, gehouden tot Dordrecht a. 1619, dewelcke ook beneffens de gemelte veranderinghe goet ghevonden heeft achter te laten de sommaria voor yeder Artyckel gestelt mitsgaders de plaetsen der h. schrifture tot bevestinghe van yeder Artyckel aenghetogen." Daarna volgen in margine de verbeteringen, die de Synode in den tekst van 1611 heeft aangebracht en die niet geheel overeenstemmen met de gedrukte uitgave der Confessie, op last der Synode in 1619 bezorgd. De weglating bijv. van Habakuk in Art. 4 vindt men hier niet.

Het hooge belang van dit stuk springt terstond in het oog. Vooreerst worden hier twee besluiten der Dordtsche Synode vermeld (om de inhoudsopgaven en de aanwijzing der teksten weg te laten), waarvan in de Acta der Synode niet gesproken wordt. Voetius in zijn Pol. Eccl., t. IV, p. 19, bevestigt echter, dat de Synode deze besluiten wel degelijk genomen heeft en de weglating van de inhoudsopgaven en de teksten dus niet aan de uitgevers der Confessie, maar aan de Synode te danken is. Maar waar Voetius ten onrechte meende, dat de Synode den tekst der Confessie van 1583 ten grondslag heeft gelegd aan haar revisie en daarom als correcties der Synode een lijst opgaf, die grootendeels onjuist is, blijkt deze verzamelaar volkomen juist te zijn ingelicht. Metterdaad heeft de Synode den tekst

van 1611 gebruikt en de correcties, die hier worden opgegeven, stemmen bijna geheel overeen met het resultaat, waartoe ik zelf op grond van een vergelijking der verschillende uitgaven in mijn Post-acta kwam. Hier hebben wij dus voor 't eerst een document, waardoor de revisiearbeid der Dordtsche Synode buiten twijfel wordt gesteld.

Na van dit alles kennis te hebben genomen, zal men mij toestemmen, dat het getuigenis van dezen zelfde onbekende in zake de revisie der liturgie van niet geringe waarde is te achten. Iemand, die zoo nauwkeurig bekend blijkt met hetgeen de Dordtsche Synode in zake de revisie der Confessie heeft tot stand gebracht, mag als een geloofwaardig getuige worden beschouwd, wanneer hij ons mededeelt, wat dezelfde Synode gedaan heeft voor de revisie van den tekst der liturgie.

Nu is het reeds op zich zelf opmerkelijk, dat in dezen verzamelband van stukken, die alle op de Dordtsche Synode betrekking hebben, de Zeeuwsche uitgave der liturgie van 1611 voorkomt. Dit kan niet daaraan te danken zijn, dat de verzamelaar de uitgave der Confessie van 1611 noodig had, want, gelijk Dr. van Langeraad terecht heeft opgemerkt, de uitgave der Confessie en die van de liturgie zijn *afzonderlijk* verschenen. Evenmin kan hierbij de voorliefde van een Zeeuw in het spel zijn voor de liturgie, die in zijn provincie gebruikelijk was, want de verzamelaar behoort in Zuid-Holland thuis en daar was de uitgave van Paedts of Elzevier in gebruik. Reeds dit feit wijst er dus op, dat de verzamelaar aan deze Zeeuwsche editie in verband met de revisie der Dordtsche Synode een bijzondere beteekenis toekende.

Evenals bij de Confessie vinden wij ook bij de liturgische formulieren een aantal verbeteringen in margine aangebracht, *welke letterlijk overeenkomen met de correcties door Hommius op de Zuid-Hollandsche Synode ingediend „als afkomstig van de Dordtsche Synode*". En om allen twijfel weg te nemen aangaande het gezag van deze correcties staat, met dezelfde

hand geschreven, het volgende opschrift boven de liturgie van 1611:

„NB. De veranderinghe, de welcke in de volgende Liturgiën der kercken ghedaen is met de penne, is goet ghevonden ende ghedaen bij de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht, in den jare 1619 Sess. 178, 28 Meij."

Vergelijkt men de beide opschriften, boven de Confessie en boven de liturgie, dan ziet men, dat beide geheel overeenstemmen. De revisie van de Confessie en van de liturgie worden volkomen op één lijn gesteld. In beide gevallen wordt eerst de tekst aangewezen, die de Synode gebruikte (in *deze* Confessie... en in *de volgende Liturgiën der Kercken*) en dan verklaard, dat de correcties in dezen tekst door de Synode zijn goedgekeurd. Even zeker als het is, dat de tekst der Confessie van 1611 (en niet eenige willekeurige editie uit vroeger of later tijd) met deze correcties den authentieken tekst der Confessie vormt, even zeker is het dat volgens dezen schrijver de hier genoemde tekst der liturgie van 1611 (en niet eenige andere willekeurige tekst) met deze correcties als de officieele tekst der liturgie gelden moet. Dit getuigenis staat dus lijnrecht tegenover de bewering van Dr. van Langeraad. De correcties heeten geen concept of ontwerp, maar zijn goedgekeurd door of namens de Dordtsche Synode. En ze zijn aangebracht niet in een willekeurigen tekst, dien ieder voor het kiezen had, maar in de Zeeuwsche editie van 1611. De historische traditie blijkt dus ook hier weer geheel aan onze zijde te staan.

Ik meen zelfs nog iets verder te kunnen gaan. Wanneer men deze pertinente verklaring, dat de revisie der liturgie gedaan en goedgekeurd is *door de Nationale Synode* en wel in de 178e zitting, in verband brengt met de mededeeling der Zuid-Hollandsche Synode (zie art. 20 der Synode van 1621) dat deze correcties geconcipieerd zijn *in Synodo Nationali* bij de broederen daartoe gesteld, en men daarmede vergelijkt de uitdrukkelijke verzekering der Friesche Staten, die de origineele papieren van Hommius in hun bezit hadden,

dat de Synode reeds in de 174e zitting de revisie der liturgie aan een commissie had opgedragen en daarna in de 178e zitting den arbeid dezer commissie voorloopig heeft goedgekeurd en aan haar scriba's last heeft gegeven naar dit concept de liturgie te verbeteren en uit te geven, dan blijkt uit de onverdachte samenstemming van al deze getuigen, die geheel onafhankelijk van elkander zijn, dat de revisie der liturgie naar alle waarschijnlijkheid niet eerst na de Synode door Hommius is tot stand gebracht, maar wel degelijk afkomstig is van de eerste Commissie door de Synode benoemd en dat ze door de Synode zelf is gezien en goedgekeurd. Op deze wijze laat zich bovendien, gelijk ik reeds in mijn Post-acta p. 409 opmerkte, het anders onverklaarbare feit ophelderen, dat de volgorde der liturgie, die in dit concept gegeven wordt, zoo geheel afwijkt van de volgorde, die de Synode zelf in haar 178e zitting aanwees. Laat men toch de opmerking, die aan het slot staat over de plaats van het doopsformulier, buiten rekening, omdat het onzeker is, welk formulier hiermede bedoeld wordt, dan vindt men in dit concept slechts éćne wijziging in de volgorde der Zeeuwsche editie aangebracht nl.: „Is goet gevonden, dat nae het formulier des Avondmaels sal immediatelijck volghen het Formulier van den Ban (ende wederopneminghe)". De volgorde zou dan worden:

de formulieren van doop en avondmaal;
de formulieren van ban en wederopneming;
het huwelijksformulier;
de christelijke gebeden,
en de formulieren tot bevestiging van predikanten, ouderlingen en diakenen.

De volgorde, die de Synode daarentegen voorschreef, was:
de christelijke gebeden;
de formulieren van de bediening der Sacramenten;
de oefening der kerkelijke discipline;
de bevestigingsformulieren;
en het formulier van het huwelijk.

Nu is het volkomen verklaarbaar, dat de Commissie in de volgorde der Zeeuwsche editie slechts één verbetering aanbracht, en de Synode, die deze verbetering overnam, daaraan nog enkele nieuwe verbeteringen toevoegde, maar de zaak wordt niet alleen onbegrijpelijk, maar zelfs een ongerijmdheid, als men moet aannemen, dat de Synode eerst officieel de volgorde der formulieren had aangegeven en daarna de scriba's dezer Synode, in strijd met dit besluit, dat door hen zelf was genotuleerd, deze geheele volgorde weer onderstboven hebben geworpen, zonder dat deze nieuwe volgorde door eenigen logischen gedachtengang of wat dan ook zich aanbeveelt.

Intusschen, al zal dit punt eerst tot zekerheid te brengen zijn, wanneer het gelukken mag nadere berichten te verkrijgen omtrent de besluiten der Synode, zooveel staat vast uit het thans aangevoerde getuigenis, dat bij personen, die tijdens de Dordtsche Synode hebben geleefd en die met de handelingen der Synode volkomen op de hoogte waren, de overtuiging bestond, *dat deze Synode niet alleen den authentieken tekst der Confessie, maar evenzeer dien der liturgie wettig heeft vastgesteld.*

---

§ 4. Is er geschil?

Het standpunt door Dr. van Langeraad ingenomen en dat van Prof. Rutgers en mij verschilt *formeel.* Volgens Dr. van Langeraad heeft de vaststelling van den authentieken tekst plaats gevonden op de Haagsche Synode en is deze authentieke tekst te vinden in het Dordtsche handschrift en de editie Paedts van 1589. 1) Volgens Prof. Rutgers en mij heeft de Dordtsche Synode den authentieken tekst vastgesteld en is daartoe aangewezen de editie uit Zeeland van 1611. Laat men nu een oogenblik de correcties

1) Theol. Tijdschrift, 35e jaargang, 5e stuk, Sept., p. 455.

van Hommius buiten rekening, wier gezag Dr. van Langeraad niet geheel ontkent, dan komt het geschil practisch dus hier op neer, of men als grondslag voor den authentieken tekst neemt de editie van 1589 of die van 1611, de Leidsche of de Walchersche. De vraag is dus van belang, of deze beide edities ook materieel verschillen. Zoo neen, dan zijn Dr. van Langeraad en Prof. Rutgers en ik het eens over den *inhoud* van den authentieken tekst en verschillen we alleen in zooverre als volgens hem deze tekst vastgesteld is in 1586, volgens ons daarentegen eerst in 1619.

Nu is het zeker te betreuren, dat Dr. van Langeraad in zijn brochure deze zaak niet behandeld heeft. Wanneer men met zooveel heftigheid zijn tegenstander aanvalt, omdat deze zijn uitgave der liturgie den „officieelen tekst" noemt en dezen eeretitel opeischt voor den tekst, dien men zelf heeft gevonden, dan dient men toch, zal deze strijd geen querelle d' Allemand worden, eerst duidelijk te hebben uiteengezet, in hoeverre deze beide teksten onderling verschillen.

Dr. van Langeraad noemt nu wel telkens in zijn brochure den tekst van 1611 een geheel „nieuwe Liturgie" (p. 51), 1) hij zegt ook wel, dat de „editie Schilders afwijkt van den tekst der formulieren, zooals die in den Haag door een Generale Synode was vastgesteld, ten jare 1586" (p. 56), maar nergens wordt ook maar één punt genoemd, waarin deze afwijking bestaat. En wat het zonderlingste is, als dezelfde Dr. van Langeraad in het Theologisch Tijdschrift een critiek levert op Ds. Barger's Kerkboek, dan wordt

---

1) Dr. van Langeraad zal zich waarschijnlijk voor deze uitdrukking beroepen op hetgeen ik zelf schreef in mijn *De Authentieke tekst* etc. p. 22, dat de Synode van 1621 in Zuid-Holland een *geheel nieuwen tekst der liturgie* invoerde, die dusver alleen in Zeeland gebruikelijk was. Natuurlijk is het woord *tekst* hier in den zin van *editie* bedoeld. Anders zou ik een ongerijmdheid hebben geschreven. Het verschil tusschen de Zeeuwsche editie en de andere uitgaven, hoe sterk ook in enkele formulier-gebeden, bepaalt zich in de andere formulieren tot enkele kleine wijzigingen.

telkens met evenveel nadruk verzekerd, dat *zijn* authentieke tekst, d. w. z. de tekst van 1586, woordelijk overeenstemt met den tekst van 1611. 1)

Laat mij, om de zaak, die schijnbaar zoo hopeloos verward is, tot helderheid te brengen, eerst beginnen mogen met tusschen de liturgische formulieren te onderscheiden. De Haagsche Synode heeft de Bevestigingsformulieren en de formulieren van den Ban en Wederopneming vastgesteld en wellicht ook last gegeven tot revisie van het formulier van den H. Doop. Alleen bij deze formulieren kan volgens Dr. van Langeraad in eigenlijken zin van een *authentieken* tekst sprake zijn. Terwijl om dien tekst vast te stellen, gelijk reeds vroeger is aangetoond, de door hem gevonden copie volstrekt niet voldoende is wegens haar onbetrouwbaar karakter, maar deze copie vergeleken moet worden met de uitgaven dezer formulieren, die na 1589 verschenen zijn.

Wat nu de formulieren voor de bevestiging der ambtsdragers en de oefening der tucht betreft, is er over den authentieken tekst geen noemenswaard verschil. De uitgave van 1611 heeft deze formulieren met enkele zeer onbeteekenende wijzigingen getrouw nagedrukt naar de uitgave van 1589. Zelfs het opschrift boven het bevestigingsformulier: Forme om te bevestigen de Dienaren des Woordts, die nooit te voren gediend hebben, is letterlijk overgenomen, hoewel in het formulier zelf bij de bevestigingsakte een noot is ingevoegd, die duidelijk er op wijst, dat dit formulier destijds reeds algemeen gebruikt werd ook bij de bevestiging van predikanten, die vroeger elders hadden gediend. De tekst dezer formulieren is dus buiten geschil.

Eenigszins anders daarentegen staat het met het formulier voor den Doop. Omdat dit formulier meermalen bekortingen en wijzigingen ondergaan heeft, staat de tekst van dit formulier volstrekt niet zoo vast. Hier vooral is het dus om zekerheid te doen. En juist bij dit formulier verklaart

---

1) Theol. Tijdschrift, 35e jaargang, 5e stuk, September, p. 428 en v.v.

Dr. van Langeraad zelf: „Schilders (de uitgever der Zeeuwsche editie) heeft den tekst gedrukt, *zooals die door de Haagsche Synode was vastgesteld*, behoudens kleine wijzigingen". 1) Ook de doopvragen, waarover zooveel te doen is geweest, zijn volgens Dr. van Langeraad in deze uitgave „volkomen eensluidend met die welke in den Haag zijn vastgesteld", en hetzelfde is het geval met de afzonderlijke vermaning aan de doopgetuigen. 2) Daargelaten nu de vraag, of de Dordtsche Synode deze doopvragen gewijzigd heeft, blijkt dus, dat volgens Dr. van Langeraad de tekst van 1611 geheel overeenstemt met dien der Haagsche Synode.

Er zijn zeer zeker enkele kleine afwijkingen, maar deze zijn deels te wijten aan verschrijvingen in de door Dr. van Langeraad gebruikte copie, deels zijn zij van geringe beteekenis. Zoo heeft de copie van Dr. van Langeraad: „soo betuyght ende versegelt Godt de Vader" in plaats van „*ons* Godt de Vader"; „een verbont der eeuwighen genaden" in plaats van „een eeuwich verbont der genade"; „tot erffgenaemen opneemt" in plaats van „aenneemt"; „met alle goet te versorghen" in plaats van „van alle goedt versorghen"; „in den doop vermaend" in plaats van „door den doop vermaent". Al deze wijzigingen in den tekst van 1611 zijn echter geheel in overeenstemming met de gedrukte uitgaven van Paedts en Elzevier, zoodat waarschijnlijk het document van Dr. van Langeraad hier niet nauwkeurig is. Op dien zelfden grond houd ik ook de uitlating in de eerste doopvraag van de woorden: *jae der verdoemenisse zelve* voor een vergissing, daar deze woorden in alle gedrukte formulieren er bijstaan.

De eenige afwijkingen van meer belang zijn, dat in de Haagsche redactie staat: „Daarom worden wij gedoopt in den naem des Vaders, enz.", terwijl de Middelburgsche uitgave de oorspronkelijke lezing herstelt: „in den naem *Godts*

---

1) Theol. Tijdschrift, 35e jaargang, 5e stuk, September, p. 429.
2) t. a. p.

des Vaders"; en dat in de Haagsche redactie staat: „een *nieuw* godzalig leven" terwijl in de Middelburgsche uitgave het woord *nieuw*, wellicht bij vergissing, 1) uitviel.

Daarentegen is op andere zeer belangrijke punten, waar de tekst, die later algemeen gebruikelijk werd, afwijkt van den officieelen tekst, de overeenstemming tusschen de Haagsche en de Zeeuwsche redactie volkomen. En de Haagsche tekst èn de editie van 1611 b.v. hebben: „also dat wij van onse sonden gevrijt" (in plaats van: van *al* onze zonden); „dat hij (nl. de H. Geest) *in* ons wonen" (in plaats van: bij ons wonen), en „dat wij een eeuwich verbont met Godt hebben" (in plaats van een eeuwich verbont der genade). Hier komt nog bij, dat in de uitgave Paedts-Elzevier ook de gebeden voor en na den doop, al is de tekst hiervan niet door de Haagsche Synode vastgesteld, geheel overeenkomen met de Zeeuwsche editie, zoodat b.v. de schoone uitdrukking in het gebed: „dat ghij dit *uw* kindt genadelijck wilt aenzien" in beide edities wordt gevonden.

Voor de formulieren van het Avondmaal en de huwelijksbevestiging heeft de Haagsche Synode niets gedaan, evenmin als voor de Christelijke gebeden. Dr. van Langeraad heeft hiervoor dus geen authentieken tekst, want het gaat niet aan de editie van Paedts, die in 1589 verschenen is, *in haar geheel* voor authentiek te verklaren, omdat in deze uitgave voor het eerst de nieuwe Haagsche formulieren zijn opgenomen. Een dergelijke sprong zou wellicht gewettigd zijn, indien deze uitgave terstond na de Haagsche Synode verschenen was. Nu er *drie* jaar tusschen het sluiten der Synode en deze uitgave verliepen, is dit een saltus mortalis, die niemand Dr. van Langeraad zal wenschen na te doen.

Juist bij deze formulieren, de christelijke gebeden, het

1) Althans in het formulier voor den bejaarden doop staat in het correspondeerende gedeelte het woord *nieuw* er wel bij.

Avondmaals- en Huwelijksformulier, waar de Haagsche Synode ons geheel in den steek laat, heeft de Zeeuwsche editie wel belangrijke wijzigingen aangebracht.

Het geringst is dit het geval bij de formulieren van het Avondmaal en de Huwelijksbevestiging. Zoo staat bijv. de formule om het huwelijk van te voren aan te kondigen (die in den later gebruikelijken tekst is weggelaten) wel degelijk in de uitgave Paedts-Elzevier evenals in de editie van 1611. De eenige ingrijpende wijziging is eigenlijk, dat de Zeeuwsche editie de formule van consecratie bij het Avondmaal geeft gelijk ze door de Synodes van 1574, 1578 en 1581 officieel is vastgesteld, terwijl in de editie Paedts-Elzevier het besluit dezer Synodes niet is nagekomen. Bij deze afwijking kan er althans geen twijfel over bestaan, dat de Zeeuwsche editie het goed recht aan hare zijde heeft. 1)

---

1) Dr. van Langeraad merkt in het Theol. Tijdschrift, 35e jaargang, 6e stuk, Nov., pag. 506—507 op, dat het zoogenaamde Londensche bijvoegsel bij de Avondmaalsformule nooit burgerrecht in onze kerken verkregen heeft. Hij leidt dit af uit het feit, dat in bijna alle uitgaven der liturgie dit bijvoegsel ontbreekt. Ook al ware dit juist, dan zou daarmede het wettig bestuit van drie Nationale Synodes nog niet zijn te niet gedaan. Dat noch de Haagsche Synode in 1586, noch de Dordtsche in 1619 dit besluit hernieuwd hebben, wil volstrekt niet zeggen, dat het besluit der vorige Synodes door haar niet gehandhaafd werd. Het tegendeel kan zeer stellig bewezen worden. Vooreerst werden in de kerkelijke handboekjes dier dagen de besluiten van alle voorgaande Synodes afgedrukt, omdat zij nog altijd van kracht waren, zoodat de geheele voorstelling, die Dr. van Langeraad heeft, alsof een niet telkens hernieuwd besluit eener vorige Synode van zelf ophield van kracht te zijn, geheel onjuist is. Maar in het bijzonder blijkt dit wat de consecratieformule bij het Avondmaal betreft, uit de volgende feiten: 1°. dat de Zuid-Hollandsche Synode van *1599*, Art. 30, uitdrukkelijk gelastte dat de predikanten de formule te Middelburg vastgesteld, moesten gebruiken en daarbij constateerde, dat deze formule «*tot noch toe bij den kercken hier te lande bruyckelyck is*" (REITSMA en VAN VEEN, *Acta der Prov.. Syn.* t. III, p. 132, 133); 2°. dat Voetius in zijn *Polit. Eccles.* t IV, p. 320. als de in zijn dagen gewone formule bij het Avondmaal de woorden van Paulus uit I Cor. 10 met het Londensche bijvoegsel opgeeft.; 3°. dat J. Smetius in zijn uitgave van de *Synodale Ordonnantien ende Resolutien van*

Veel sterker daarentegen zijn de wijzigingen, die de Walchersche Commissie aanbracht in de formulier-gebeden; hier heeft metterdaad een geheele omwerking van den traditioneelen tekst plaats gevonden en kan men met recht zeggen, dat een *nieuwe* tekst geschapen is. Alleen bij dit beperkte gedeelte der liturgie, zou dus, gesteld dat de Dordtsche Synode de editie van 1611 niet voor authentiek had verklaard, ernstig verschil kunnen bestaan tusschen Dr. van Langeraad en ons over de vraag, *welke* tekst als officieel moest worden beschouwd. 1)

Men ziet dus, dat het geschil over den authentieken tekst niet zoo groot is, als het wel schijnt. De formulieren, die de Haagsche Synode ontwierp of wijzigde, zijn volgens Dr. van Langeraad precies zoo overgenomen in de editie van 1611. Ook de formulieren van Avondmaal en Huwelijksbevestiging stemmen behoudens enkele gewichtige punten, vrij wel overeen met de uitgave, die Dr. van Langeraad voor de meest

---

Gelderland, Cap. VI, Art. XLV., (uitgave van 1736) uitdrukkelijk zegt: «In 't uytdeelen des Broodts, sal men gebruyken de Woorden van den Apostel Paulus I Cor. 10 : vs. 16 daarbij voegende, Nemet, etet, gedenkt en gelooft enz.» Smetius achtte deze bepaling dus nog wel degelijk geldig in 1737. Men ziet, hoe Dr. van Langeraad ook hier weer, om zijn eigen woorden over te nemen, «in strijd is met de geschiedenis».

1) Het sterkst is dit verschil zeker bij het «gebed voor den nood aller Christenheid» of het gebed na de predikatie. Prof. Rutgers en ik hebben voor den officieelen tekst van dit gebed ten grondslag gelegd de editie van 1611, die zich bevindt in de Amst. Universiteitsbibliotheek. Wanneer men de uitgave der liturgie van Prof. Rutgers naziet, zal men bemerken, dat het verschil vooral uitkomt in het eerste gedeelte: «Eerstelijk, o Heere, wij belijden» tot «En overmits het U behaagt.» Het schoone gedeelte der liturgie, dat hier is uitgevallen, omdat de tekstuitgave van 1611 dit niet had, schijnt echter wèl tot den «officieelen tekst» te behooren. In de uitgave van 1611, die Prof. Biesterveld bezit, en waarin de officieele correcties der Dordtsche Synode zijn aangebracht, staat nl. dit gedeelte geheel, zooals het in de gewone uitgaven voorkomt. Blijkbaar hebben wij hier dus met twee uitgaven van hetzelfde jaar te doen en heeft de Walchersche Commissie bij rijper nadenken den oorspronkelijken tekst hier behouden. Voor de vaststelling van den officieelen tekst is dit van belang.

gezaghebbende houdt. Alleen bij de formulier-gebeden loopen onze beide uitgaven uiteen. Een geschil, dat voor de praktijk in onzen tijd weinig beteekenis heeft, daar deze gebeden slechts zelden meer gebruikt worden en althans niemand er aanstoot aan nemen zal, wanneer hier eenige speelruimte overblijft.

Zoo blijft dan alleen de vraag over, die werkelijk van belang is, hoe de *doopvragen* moeten gelezen worden. Met het geschil, of de Dordtsche Synode den tekst van 1611 voor authentiek heeft verklaard, heeft dit niets te maken, daar, gelijk reeds werd opgemerkt, de Walchersche editie hier geheel overeenstemt met de door Dr. van Langeraad gevonden copie. Evenmin staat dit vraagstuk in verband met de correcties door Hommius overgeleverd. In het concept tot revisie van den tekst der liturgie wordt over de doopvragen met niet één woord gesproken. De uitdrukking aan het slot van dit concept, dat het „formulier van den doop der kinderen in Synodo Natinoli hersteld is," is te vaag om hieruit iets zekers af te leiden en ik geloof, dat Dr. van Langeraad geen ongelijk heeft met zijn onderstelling, dat Hommius hiermede bedoelde het doopsformulier, gelijk dit door de Synode is omgewerkt met het oog op den bejaarden doop (p. 78). Alleen zoo kan verklaard worden, dat dit „herstelde" of omgewerkte Doopsformulier volgens de reviseurs moest geplaatst worden na de formulieren van den Ban en Wederopneming. Het gewone doopsformulier hier te willen plaatsen is een ongerijmdheid, waartoe ik met Dr. van Langeraad de Reviseurs der Liturgie niet in staat acht.

Toch is hiermede het moeilijke historische probleem, of de Dordtsche Synode de tweede doopvraag gewijzigd heeft heeft of niet, niet opgelost. Het beweren van Prof. Gooszen, dat de Dordtsche Synode de Haagsche redactie van de tweede doopvraag opzettelijk bekrachtigd heeft (p. 103), behoeft niet weerlegd te worden. Na al wat er tusschen de Remonstranten en Contra-remonstranten over deze tweede doopvraag voorgevallen was, is zulk een besluit der Dordtsche Synode eenvoudig ondenkbaar.

Maar ook de onderstelling van Dr. van Langeraad, dat de Dordtsche Synode over de zaak niet gehandeld heeft, kan niet juist zijn. Vooreerst staat het vast uit het getuigenis van Heyngius, dat door de Noord-Hollandsche deputaten op de Dordtsche Synode de vraag is ter sprake gebracht, „of het woordeken *alhier* niet in de tweede doopvraag behoorde gevoegd te worden". Ten tweede staat het evenzoo vast, dat na de Dordtsche Synode plotseling in *alle* uitgaven der liturgie het woord *alhier* in de tweede doopvraag is ingevoegd. En ten derde komt hierbij het uitdrukkelijk getuigenis van Trigland, dat de Synode besloten heeft, het woord *alhier* in de tweede doopvraag te herstellen. 1) Dit drievoudig snoer wordt niet verbroken door de opmerking, die Dr. van Langeraad maakt, dat Trigland zich wel vergist kan hebben. (p. 83, 85) Wanneer men een historieschrijver als Trigland van een onnauwkeurigheid wil betichten, dan moet er positief bewijs geleverd worden. En noch Prof. Gooszen, noch Dr. van Langeraad voeren eenig bewijs of getuigenis aan, waaruit blijken zou, dat de Dordtsche Synode omtrent de tweede doopvraag zoodanig besluit niet genomen heeft. Een bloote ontkenning is geen bewijs.

Gaarne wil ik echter trachten ook over dit punt meer licht te doen opgaan. Ik moet daartoe de zaak iets dieper ophalen, omdat hetgeen de Synode van Dordt

---

1) Dr. van Langeraad beweert, pag. 76, dat ik «*zonder eenig ander bewijs dan een beroep op hetgeen Trigland zegt*», de stelling verdedigd heb, dàt de Dordtsche Synode besloot, de oude redactie vande tweede doopvraag te handhaven. Dit is onjuist. Ik heb behalve het getuigenis van Trigland, ook gewezen op het zijdelingsche getuigenis van Heyngius, op het feit, dat alle edities der liturgie na 1619 de oude redactie hebben en op het formulier van den bejaarden doop, waar in de correspondeerende vraag het woord *alhier* staat (mijn *Post-acta* p. 157 en v.v.) Het hoofdbewijs ligt voor mij niet in Trigland's getuigenis, maar in het anders onverklaarbare feit, dat na 1619 in alle uitgaven de oude redactie teruggekeerd is. Dit feit kan niet verklaard, worden als men niet aanneemt, dat er door de Dordtsche Synode een besluit genomen is, om de oude redactie te herstellen.

in deze zaak besloten heeft, niet te verstaan is, wanneer men niet weet, hoe de casuspositie vóór de Dordtsche Synode was.

Alles hangt hier nl. af van de vraag, of de Contra-remonstranten geweten hebben, dat de Haagsche Synode de tweede doopvraag gewijzigd heeft, en of zij de wijziging, die na 1586 in sommige uitgaven der liturgie voorkwam, beschouwden als *wettig* geschied of niet. De vraag of het stuk, door Dr. van Langeraad gevonden, bewijst, dat de Haagsche Synode de tweede doopvraag gewijzigd heeft, laat ik thans in het midden. Het gaat hier niet om de juistheid van het feit, maar om de overtuiging, die de Contra-remonstrantsche leiders dier dagen hadden. En het is met afdoende zekerheid te bewijzen, dat deze leiders volkomen ter goeder trouw in de overtuiging hebben verkeerd, dat de Haagsche Synode de tweede doopvraag niet gewijzigd heeft, gelijk de Remonstranten dit beweerden.

Ik heb reeds in mijn eerste brochure gewezen op het officieele „Teghen-vertoogh", dat door de Contra-remonstranten in 1617 bij de Staten is ingediend en waarin zij zoo beslist mogelijk ontkenden, dat de Haagsche Synode de tweede doopvraag veranderd had. Dr. van Langeraad meent echter dit getuigenis krachteloos te kunnen maken door de opmerking, dat de daar gebruikte woorden: „voor omtrent dertigh jaer" evengoed slaan kunnen op de Middelburgsche Synode van 1581 als op de Haagsche Synode van 1586, zoodat uit dit stuk geen bewijs te leveren valt. (p. 18).

Dat Dr. van Langeraad zich hierin vergiste, kon ieder nagaan, die wist, hoe de Remonstranten, met name Episcopius en Wtenbogaert zich juist beriepen op de Haagsche Synode en het antwoord op dit beroep dus onmogelijk zien kon op een Synode, die vijf jaar daaraan voorafging. Maar bovendien staat het tegendeel van wat Dr. van Langeraad beweert, vast door het getuigenis van twee personen, die aan het opstellen van dit Teghen-vertoogh hebben

meegewerkt nl. Voetius en Trigland, 1) en die beide zeer uitvoerig hebben meegedeeld, wat zij met deze woorden bedoelden en hoe zij tot deze overtuiging gekomen zijn.

In de voorrede van Trigland voor de folio uitgave zijner Opuscula, 1640, behandelt hij de quaestie opzettelijk. Hij deelt daar mede wat in het Teghen-vertoogh gevonden wordt en licht dit aldus nader toe:

„De manieren van vragen die eenige jaren in meest alle de Formulieren is gevonden geweest, daer op de Remonstranten haer nu beroepen, of die sy klagen dat men sedert den jare 1619. soude nagelaten hebben, is gesprooten uyt een Voorslach gedaen inden Nationalen Synodo inden jare 1586. ten tijde vande Grave van Lycester, byden welcken voorgeslagen wiert, datmen, om de luyden te beter te bewegen datse hare kinderen in onse kercke souden laten doopen, niet meer en soude vraghen volgens dat oude Formulier, Ofse bekenden dat de leere die alhier, of in dese kercke, geleert wordt etc. Maer, De leere die dien volgende, Namelijck volgende 't oude ende nieuwe Testament, ende de Artijckelen des Christelijcken geloofs, inde Christelijcke Kercke geleert wordt, de eenige ende volkomene leere der saligheyt is? Welcke maniere van vragen een schoe is die tot alle voeten past. Maer is evenwel niet meer als een voorslagh geweest, noyt by eenige wettighe publijcke vergaderinge gearresteert. Sulcx D. Plancius, eenigen tijt voor die daet Episcopij so aende Achtbare Heeren Burgemeesters binnen Amsterdam, als aenden Kercken-raet aldaer, klaerlijck heeft verthoont: ende dat ter occasie dat Johannes Uytenboogaert die inde oude kerck binnen Amsterdam, op

1) Trigland was niet de steller van het Teghen vertoogh, maar dat hij aan de totstandkoming van dit officieele stuk heeft medegearbeid, staat vrijwel vast uit het getuigenis van tijdgenooten. Zie Dr. P. J. Wijminga, Festus Hommius, p. 286, 287. Van Voetius blijkt dit uit zijn later te vermelden voorrede van zijn Catechisatie op den Catechismus der Remonstranten.

eenen Donderdach smorgens, als D. Plancius voornoemt daer gepredickt, ende even alsoo als Casparus voorsz. gevraegt heeft ende hy van oudts te vragen gewoon was, gevraecht hadde, als getuyge over het kint van Lindeman gestaen hebbende, sich over die maniere van vragen hadde beklaecht".

Hier wordt dus uitdrukkelijk de zegsman genoemd. Het is de bekende Petrus Plancius, die deze mededeeling aan de stellers van het Teghen-vertoogh in de pen heeft gegeven Op zijn gezag rust deze verklaring.

Volkomen dezelfde uitlegging vinden wij bij Voetius in zijn voorrede voor de Catechisatie over den Catechismus der Remonstranten. Ook hij zegt, na eerst de beschuldiging der Remonstranten vermeld te hebben, dat de Gereformeerden de tweede doopvraag veranderd hadden:

„Hier op antwoorden wij, datter mede exemplaren of boecken gheweest zijn, die dit niet en hadden, ghelijck de andere, specialijcken de outste en de eerste, dat hebben: Maer dat aen d'ander zijde zijn ten minsten 18 verscheyde drucken van onse Nederduytsche formulieren ende Ceremonien, alle uyt gegaen voor het jaer 1618 selfs die oude drucken, onder welcken zijn alle die ghedruckt zijn, als onse Kercken noch verborghen ende onder het kruys waren, specialijcken tot Rouan anno 1557. welcke alle ten deele by my, ten deele by een van mijne goede Vrienden, ghesien ende ghehanteert zijn in den jare 1617. wanneer M. Episcopius tot Amsterdam in de Kerck, staende over den Doop als getuyghe van sijns Broeders kindt, hem soo onwijsselijck ende so onervaren aen-stelde. Waer van siet de tweede Contra-Remonstrantie, Anno 1617, op de achtste Nieuwicheyd, die de Remonstranten onse Kercken te laste leyden. De eerste ende outste hebben gehad, of ghy dese Leere, die hier geleert word, &c. Hoe nu, door wiens bestel, ende waerom datter in eenige andere exemplaren, die langhe na de eerste ende outste ghedruckt zijn, dese veranderinge ghemaeckt is, kanmen lichtelijcker vermoeden

ende dencken, als seggen ende bewijsen. Immers dit is seker, dat door ghene authoriteyt of ordre van onse Nederlantsche Kercken, of haere Synoden, of eenige andere haere gemachtighden; of door last ende ordre der hooghe Overigheden sulcks geschiet is. Ja ter contrarie, *als inde Nationale Synode in 's Graven-Hage van yemant anno 1586 voorgeslaghen wierd, hoemen handelen soude tot accommodatie der gener, die haere kinderen ten Doope in onse Kercken quamen te presenteeren, ende nochtans onse Leere in alle poincten soo volcomentlijck noch niet toe en stonden; en is in het minste geen resolutie ghenomen, om het eerste ende oude Formulier te doen in het drucken ende in het gebruycken veranderen: maer is alles ghelaten in staet als het van den beginne gebruyckelijck was gheweest.*"

Terwijl Voetius bovendien in dezelfde voorrede mededeelt, dat hij met de andere stellers van het Teghen-vertoogh *elf* exemplaren van de Liturgie heeft gezien, allen na 1586 verschenen, waarin de tweede doopvraag gevonden wordt met het woord *alhier* er in, zoodat er geen twijfel over bestaan kan, dat na 1586 de meeste drukkers zijn voortgegaan met de oude redactie van de doopvragen te herdrukken, wel een bewijs, hoe weinig invloed het besluit der Haagsche Synode (gesteld, dat de Synode tot de wijziging besloot) gehad heeft. 1)

1) Voetius noemt in zijn voorrede deze edities op. Ze zijn: het Psalmboeck by Cornelis Claesz. Anno 1587, tot Amsterdam; noch een in 18 bij Jan Paets tot Leyden, Anno 1587. Psalmboeck in 16, tot Dordrecht by Jasper Trojen 1586. Item in 12 voor Laurens Jacobsz. tot Amsterdam, Anno 1594. Noch tot Alcmaer 1597 by Jacob de Meester voor Laurens Jacobsz. Noch het Nieuwe Testament met de annotatien Marlorati in 8. by Hilbrand Jacobsz. in s'Gravenhaghe 1603. Het Nieuwe Testament in 8. 1606. by Hillebrand Jacobsz. Psalmboeck in 16. by Jan Bartholomeusz. tot Amsterdam 1607. De Catechismus in 8. tot Aernhem by Jan Jansz. 1608. Nieuwe Testament in 8. tot Dordrecht by Jacob Canin 1608. Het Nieuwe Testament in 8. by Hillebrand Jacobsz. 1610. Het selfde Nieuwe Testament in 8. by den selven Hillebrand Jacobsz. 1613. Psalmboeck in 12. tot Amsterdam by Jacob Isbrantsz. Bosch. 1614. Psalmboeck in 12. tot Amsterdam, by Hendrick Barentsz. 1615.

Waar dus vaststaat, dat de leiders der Contraremonstranten na een nauwkeurig onderzoek op grond van het getuigenis van Ds. Plancius en van de verschillende uitgaven der liturgie na 1586 tot de overtuiging zijn gekomen, dat de Haagsche Synode het Doopsformulier niet gewijzigd heeft en de oude redactie dus nog altoos van kracht was (ik herhaal nogmaals, dat ik niet onderzoek, of deze opvatting juist is, maar of deze opvatting destijds bestond), daar kan men à priori vaststellen, dat de Dordtsche Synode, toen de vraag hier ter sprake kwam, hoe de tweede doopvraag moest gelezen worden, besloten heeft de doopvraag te laten zooals men meende, dat de *wettige* redactie luidde, d.i. met het woord *alhier* er in. Dit verklaart ook, waarom het besluit in de Acta niet vermeld staat. Volgens de Contraremonstranten wijzigde de Synode de doopvraag immers niet, maar handhaafde zij de eenige, wettige redactie. Het besluit behoefde daarom niet afzonderlijk genotuleerd te worden.

Eerst zoo kan men de schijnbaar tegenstrijdige berichten, die men bij de verschillende schrijvers over deze zaak vindt, met elkander in overeenstemming brengen.

De Remonstranten, die steeds volhielden, dat de Haagsche Synode de tweede doopvraag wèl veranderd had, moesten *op hun standpunt* wel beweren, dat de Dordtsche Synode het doopsformulier opnieuw gewijzigd had.

In de voorrede voor hun Catechismus zeggen zij dit dan ook uitdrukkelijk:

„Sonderlingh hebben sy mede in 't formulier des Heyligen Doops aen de kleyne kinderen, gebruyckelijck in de vergaderinghe der gener, die de Remonstranten ende haers ghevoelens ghesinde hebben veroordeelt ende uyt-gheworpen, ghelet op de veranderinghe daer inne gheschiet, zedert het voornoemde Dordrechtsche Synodus, soo men die veranderinge ghewaer word in verscheyden exemplaren zedert den jare 1619 ghedruckt. Want in plaetse van de Ouderen en den Getuygen die de kinderen ten Doope presenteren, af te vraghen. Ten tweeden, of sy de leere die in 't Oude

ende Nieuwe Testament, ende in de Artikulen des Christelijcken Geloofs begrepen is, ende dien volgende in de Christelijcke Kercke gheleert word, niet en bekennen de waerachtighe ende volkomene Leere der saligheyt te wesen, (want soo luyden de formulieren, ghebruyckt t' zedert het jaer 1586) so vint men de gesegde tweede vrage, nu voorghestelt, aldus: Of ghy dese Leere, die hier gheleert word, ende vorder in 't Oude ende Nieuwe Testament, ende in de Articulen des Christelijcken Gheloofs begrepen is, niet en bekent de waerachtighe en de volkomene Leere der saligheydt te wesen: oock met vorder belofte, die men moet doen op de derde Vrage, van dat kint, of die kinderen, daer inne, na vermoghen te onderwijsen.

De Contraremonstranten, Voetius en Trigland, noemen dit een „grove misslach, indien het niet en is eene moetwillige verkeertheyt." De Dordtsche Synode heeft volgens hen niets veranderd of gewijzigd, maar de oude redactie van de doopvragen gehandhaafd. De oude redactie, dat wil natuurlijk niet zeggen de Haagsche redactie, wier wettigheid zij juist betwistten, maar de redactie, die in de *oudste* formulieren gestaan had, die na 1586 nog in tal van drukken voorkwam en die na 1619 weer algemeene regel werd. 1)

---

1) Zoo alleen laat zich het schijnbaar verschil oplossen tusschen Voetius en Trigland. Terwijl Trigland uitdrukkelijk zegt in zijn Kerckel. Gesch. fol. 664, dat de Synode de invoeging van het woord *alhier* in de tweede doopvraag heeft *goedgevonden*, beweert Voetius, of liever schijnt hij te beweren, dat de Dordtsche Synode geen besluit nam omtrent het Doopsformulier Wat Voetius mededeelt is tamelijk verward, omdat hij de quaestie van de *tweede* doopvraag tegelijk behandelt met de vraag, of het *eerste* of *tweede* formulier van den Doop (d. w. z. het uitgebreide van Datheen of het verkorte van 1574) gebruikt moest worden. Van belang is nog hetgeen Voetius mededeelt, omtrent hetgeen op de Zuid-Hollandsche Synode van 1623 is geschied: «Wanneer in de Synode van den Briel anno 1623 van seecker Classe ghemoveert werde, dat men eens in een

§ 5. Het resultaat.

De over en weer aangevoerde argumenten nogmaals bij wijze van stelling en tegenstelling de revue te laten passeeren, acht ik ditmaal overbodig.

De officieele tekst van Dr. van Langeraad, die een oogenblik den authentieken tekst van Prof. Rutgers en mij met concurrentie dreigde, bleek, op den keper beschouwd, een wonderlijk, tweeslachtig wezen. Voor de eene helft bestaat deze tekst uit eene in vele opzichten onbetrouwbare copie, voor de andere helft is hij niets anders dan een gewone boekdrukkers-uitgave zonder eenig officieel gezag. Wanneer Dr. van Langeraad dezen pseudo-officieelen tekst opnieuw in het licht geeft, gelijk hij voornemens schijnt, dan zal deze uitgave hoogstens waarde hebben als historisch curiosum. Voor de practijk van het kerkelijk leven telt hij stellig niet mee.

Wil men een tekst, die authentiek is, dat wil zeggen, die met gezag is bekleed, dan is er geen andere tekst dan de Walchersche uitgave, met de correcties der Dordtsche Synode. Men moge het betreuren, dat de arbeid door de Synode aan de revisie besteed, niet grondiger is geweest; men klage de deputaten, die den last der Synode hadden uit te voeren, aan, zooveel men wil, dat zij slechts de helft van hun taak hebben volvoerd en van den *officieelen* tekst geen *officieele* editie in het licht hebben gezonden, maar het feit zelf, dat de Dordtsche Synode den officieelen

---

Nationale Synode eenparigheyd hier in soude beramen, dewijle de gedruckte formulieren varieren; en is noch d'een, noch d'andere yemant te laste geleyt; maer het ghewoone gebruyck ende vryheyd yeder Kercke ende Kercken dienaer daer in ghelaten». Hieruit blijkt, dat de Zuid-Hollandsche Synode in 1623 metterdaad niet wist, dat de Synode te Dordt een beslissing genomen had. Er blijven dus in deze zaak moeilijkheden over, die alleen opgelost kunnen worden, wanneer nieuwe bronnen ontdekt worden, die ons omtrent de besluiten der Dordtsche Synode tijdens de nazittingen meer licht verspreiden.

tekst vaststelde, laat geen redelijken twijfel toe. De poging van Dr. van Langeraad om eerst het besluit der Dordtsche Synode op een wijze te interpreteeren die lijnrecht in strijd is met de duidelijke bewoordingen van dit besluit; dan de door Hommius ingediende correcties, die alleen zin en beteekenis hebben in verband met den tekst van 1611, van dezen tekst los te maken en als een soort passe-partout voor alle edities te gebruiken; om eindelijk bij wijze van goocheltoer ook deze paar „onbeteekenende correcties" nog als een bloot „concept", een „ontwerp" zonder eenig gezag, in de lucht te laten verdwijnen, zoodat ten slotte van heel de revisie *niets* overblijft, mag als proeve van dialectische kunstvaardigheid bewondering wekken, maar ze zal geen ernstig historicus overtuigen. Een historische hypothese, — dat is de proef op de som, — moet de *feiten* verklaren. Is zij daarentegen met de feiten in strijd, dan blijkt ze niets dan een fictie te zijn. En op historisch gebied heeft men nu eenmaal niet met ficties, maar met de realiteit te doen.

De feiten, die vaststaan, zijn: 1°. dat de kerken bij de Dordtsche Synode er op aandrongen, dat er „eenparigheid" in de liturgie zou komen; 2°. dat de Synode daarom last gaf de liturgie te overzien en bij de publieke geschriften te voegen; 3°. dat Hommius als uitvoering van dien last aan de Zuid-Hollandsche Synode een officieel stuk overhandigde, waarin de tekst der liturgie met enkele correcties werd aangewezen, welk stuk als „gezaghebbend" door de Zuid-Hollandsche Synode werd aanvaard. Hoe men de zaak ook wendt of keert, aan dit drietal feiten kan niet getornd worden.

Moeielijkheid levert alleen de vraag op, waarom de deputaten der Synode op zulk een slordige wijze hun taak vervuld hebben, dat deze officieele tekst eigenlijk nooit behoorlijk tot kennis van de kerken is gebracht en daarom in de practijk ook weinig invloed heeft gehad. Niet alleen is de „officieele tekst" der liturgie nooit uitgegeven, zooals de Dordtsche Synode bedoelde, maar het is louter aan

een toeval te danken, dat deze „officieele tekst" voor ons is bewaard. Wanneer de Zuid-Hollandsche Synode niet bij Hommius had aangedrongen op overlegging van dit stuk, zou het wellicht met de andere papieren van Hommius spoorloos zijn verdwenen.

En evenmin kan het feit ontkend worden, dat de kerken weinig rekening hebben gehouden met het besluit der Dordtsche Synode. Op het punt der liturgie is de grootste willekeur blijven heerschen, omdat ieder de uitgave gebruikte, die hem zelf het beste dacht. Al mag hier en daar de heugenis aan het besluit der Dordtsche Synode in de traditie een duidelijk spoor hebben nagelaten, in 't algemeen genomen hebben de kerken op het stuk der liturgie de grootst mogelijke vrijheid gelaten. Dat is het historische probleem, dat moet worden opgelost.

Natuurlijk kan die oplossing niet gevonden worden door met Dr. van Langeraad het evenzeer vaststaande feit van de revisie door de Dordtsche Synode te loochenen. Dat is het doorhakken van den Gordiaanschen knoop en leidt tot allerlei gekunstelde interpretaties, die geen steek houden. Een goede oplossing van het probleem moet *beide* feiten verklaren. Eerst dan is aan den eisch eener gezonde historische methode voldaan.

Om dit moeilijke vraagstuk tot helderheid te brengen, dient men in de eerste plaats zich duidelijk voor te stellen, *met welk doel de Dordtsche Synode last gaf om de liturgie te overzien en bij de publieke geschriften te voegen.* Dr. van Langeraad heeft getracht uit enkele zwevende uitdrukkingen, die later op de Zuid-Hollandsche Synodes zijn gebruikt, af te leiden, dat de Synode niet anders wilde, dan eenige „meerdere conciliatie" tusschen de verschillende uitgaven brengen. Nog daargelaten nu, dat deze opvatting onhoudbaar blijkt, zoodra men het stuk, door Hommius overgeleverd, nauwkeuriger inziet, ligt het hoofdbezwaar tegen deze redeneering hierin, dat men bij de interpretaties van het besluit eener Synode niet in de eerste plaats vragen

moet naar hetgeen *na de Synode gebeurd is*, maar naar *hetgeen aan de Synode voorafging en haar tot dat besluit aanleiding gaf*.

Nu heb ik er reeds in mijn eerste brochure op gewezen, dat het besluit der Synode alleen te verklaren is in verband met de gravamina, ingediend door Zuid-Holland, Gelderland en Overijsel, dat de Synode zorgen zou voor *eenparigheid in de liturgie*. Elke voorstelling, alsof de Dordtsche Synode besloten zou hebben den inhoud der liturgie aan een grondige revisie te onderwerpen, zooals dit met de Confessie geschied is, is daardoor buiten gesloten. Tegen den inhoud der liturgie werd geen enkel bezwaar ingebracht en de Synode had dus geen de minste aanleiding om tot zulk een revisie over te gaan. Bovendien, indien zulk een grondige revisie van den inhoud der liturgie het doel der Synode ware geweest, dan zou zij stellig deze taak niet aan een paar deputaten hebben overgelaten met volmacht om de zaak *definitief af te doen*. Wat de Kerken vroegen, was alleen, dat aan de „verscheidenheid" der uitgaven een einde zou komen en de Synode een vasten tekst zou aanwijzen. In verband met deze gravamina moet het besluit der Synode worden verklaard.

Toch is hiermede de zaak nog niet volkomen opgelost. Het is toch schijnbaar een Wiederspruch, dat de kerken, die op de Dordtsche Synode zoo beslist aandrongen op een *voor alle kerken geldenden tekst*, na de Dordtsche Synode, toen deze tekst er was, feitelijk aan de verscheidenheid in de liturgie de voorkeur hebben gegeven en aan den officieelen tekst zich bitter weinig hebben gestoord.

Om dat feit te verklaren, moet de zaak iets dieper worden opgevat en onderzocht, wat de Kerken vóór de Dordtsche Synode bewoog op eenparigheid in de liturgie aan te dringen. Laat men Gelderland er buiten, dan blijkt, dat het bezwaar vooral gevoeld werd in Zuid-Holland en in Overijsel, en dat dit bezwaar in het nauwste verband stond met de Remonstrantsche twisten. In Zuid-Holland kwam de zaak het eerst

ter sprake in 1588, toen op de Synode de klacht werd ingebracht, dat Herman Herberts, de bekende voorlooper der Remonstranten, bij doop en avondmaal weigerde de *formulieren* te gebruiken. 1) Ook later werd telkens de klacht gehoord, dat verscheidene predikanten den doop bedienden „met weynich woorden nae haeren goetduncken", en moest de Synode daarom gelasten, dat de formulieren van doop, avondmaal en trouwen moesten gebruikt worden „totdat in synodo nationali anders geordineert sal zijn". 2) In verband met deze weigering van vele predikanten om de formulieren te gebruiken, werd het gravamen uit Zuid-Holland op de Dordtsche Synode ingediend. En precies het zelfde verschijnsel zien wij in Overijsel. In Kampen, het broeinest der Remonstantsche actie, lieten de predikanten de drie vragen bij den doop achterwege, en daarom werd besloten aan de Synode te vragen „eenheid" in de liturgische formulieren te brengen. 3)

Eerst daardoor wordt het motief, waarom men eenparigheid in de liturgie wilde, duidelijk. Het was de Kerken niet in de eerste plaats en uitsluitend te doen om een *zuiveren* tekst van de liturgie, maar om een tekst, die *officieel* vaststond, een tekst, die, gelijk Ens het uitdrukt, „met Synodaal gezag bekleed was", een tekst, waarnaar „alle predikanten zich te reguleeren hadden". Zulk een officieele tekst was er niet en de verscheidenheid in de uitgaven gaf aan de Remonstranten maar al te gereede aanleiding om de liturgie naar willekeur te veranderen, of die geheel ter zijde te laten.

Zoo zal het duidelijk zijn, waarom de Generale Synode in de 178e zitting begon met officieel den inhoud der liturgie vast te stellen en daarbij aan haar deputaten opdroeg „de liturgie te overzien en bij de publieke schriften te

1) Reitsma en van Veen, *Acta der Prov. Synodes,* II, p. 327.
2) t. a. p., II p. 388, 426, III p. 132, 133, 271.
3) t. a. p., V. p. 290, 294, 307, 308.

te voegen." Het „overzien" was bijzaak; hoofdzaak was, *dat de liturgie bij de publieke schriften zou gevoegd worden.* Tot dusver was de liturgie door velen als „privaat geschrift" beschouwd. De boekdrukkers brachten eigenmachtig in de liturgie allerlei wijzigingen aan. De predikanten veroorloofden zich allerlei vrijheden ten opzichte van den tekst. Daaraan moest een einde gemaakt worden, doordat deputaten vaststelden, wat de *tekst der liturgie* was, en deze „overziene tekst" voortaan als een „publiek geschrift", waaraan ieder gebonden was, zou gelden. Om een *textus auctoritate receptus* was het dus de Kerken te doen. De uitdrukking „publiek geschrift" stelt dit buiten twijfel.

Deputaten hebben dezen last slechts ten deele uitgevoerd. Wel hebben zij een bepaalden tekst gekozen en dien tekst „overzien", zooals de enkele correcties, door Hommius ingediend, bewijzen, maar zij hebben dien tekst niet op naam der Synode uitgegeven, zooals hun plicht was geweest. Waaraan dit te wijten is, kan moeilijk met volkomen zekerheid worden uitgemaakt. Allerlei oorzaken kunnen hiertoe hebben meegewerkt. Het kan zijn, dat de boekdrukkers zich tegen deze uitgave verzet hebben. Het is ook mogelijk, dat Hommius en Damman zooveel te doen hebben gehad met de uitgave van de Acta der Synode, dat er voor de uitgave der liturgie geen tijd overschoot. Maar het feit, dat m. i. het meeste gewicht in de schaal heeft geworpen is, dat de Staten de uitgave der Post-acta hadden verboden, omdat de besluiten der Synode gedurende de nazittingen genomen (men denke aan de artikelen over het jus patronatus, de revisie van de Kerkenorde, de onderteekeningsformulieren voor de professoren enz.) de goedkeuring der Staten niet wegdroegen. Voordat de officieele sanctie der Overheid op de Post-acta verkregen was, kon er niet aan gedacht worden de daarin genomen besluiten op *publiek* terrein uit te voeren. Hoe zouden deputaten het dan gewaagd hebben op naam der Synode een authentieken tekst der liturgie uit te geven, voordat de Overheid hiertoe

machtiging verleend had? Men vergete toch niet, dat in de liturgie bij de voorbede voor de Overheid de lastigste en neteligste Souvereiniteits-quaesties ter sprake kwamen en een geschil over deze voorbede in 1663 bijna een casus belli tusschen de Hollandsche en Friesche Staten geworden is. Waarlijk, wie de prikkelbaarheid der heeren Staten op deze punten kent, zal het niet onverklaarbaar vinden, dat Hommius en Damman met de uitgave van den authentieken tekst der liturgie gewacht hebben, totdat de Post-acta waren goedgekeurd. Een goedkeuring, die echter nooit is verkregen en waardoor ook de uitgave van den authentieken tekst der liturgie ad calendas græcas verschoven werd.

En juist dit feit, het ontbreken van een officieele uitgave van de liturgie, verklaart, waarom de authentieke tekst bij de Kerken niet in gebruik is gekomen. Of Hommius op verzoek der Zuid-Hollandsche Synode al meedeelde, hoe de authentieke tekst op de Generale Synode was vastgesteld en waar deze tekst te vinden was, dit alles baatte niet, zoolang de predikanten en gemeenteleden dezen tekst niet in handen hadden. Het is zeker opmerkelijk, dat in *1621* te Amsterdam bij Hendrik Laurensz. een herdruk van de Walchersche editie is uitgegeven. Maar indien dit een poging is geweest om deze editie in Holland in te voeren, dan vond ze toch geen navolging. De boekdrukkers gaven aan den in Holland gebruikelijken tekst de voorkeur en de authentieke tekst bleef onbekend.

Daarbij komt in de tweede plaats, dat de sterke drangrede, die vóór de Dordtsche Synode bij de kerken bestond om tot „eenparigheid in de liturgie" te komen, na de Dordtsche Synode zoo al niet geheel verviel, dan toch zeer aanmerkelijk verzwakt werd. Het verzet der Remonstranten was voor goed gebroken. Predikanten, die de liturgische formulieren geheel op zij schoven, of veranderden naar willekeur, waren er niet meer. Na de Dordtsche Synode vindt men nog wel gravamina, dat de kerken niet precies weten, hoe dit of dat gedeelte der liturgie eigenlijk luiden

moet, maar klachten over predikanten, die de liturgie niet gebruiken, *komen niet meer voor*. Eerst in 1730, toen er weer een *dogmatisch* geschil in de kerken opkwam en verschillende predikanten om *dogmatische bezwaren* de eerste doopvraag wijzigden, hebben de kerken het hooge belang ingezien van een officieel vastgestelden tekst der liturgie en is daarom zoowel door de Utrechtsche als de Zuid-Hollandsche Synode een poging in het werk gesteld om den authentieken tekst der Dordtsche Synode weer in eere te herstellen. Maar toen was het natuurlijk te laat.

En eindelijk dient er op gewezen, dat de invoering van een authentieken tekst, gelijk Dr. Klap volkomen terecht opmerkte (p. 81), in de practijk op verzet bij de predikanten stuitte. De predikanten, die jarenlang aan hun uitgave gewend waren, bleven liefst bij deze editie. Voetius deelt in zijn voorrede van de Catechisatie op den Catechismus der Remonstranten mede, dat nog vele oudere predikanten in zijn dagen het langere doopsformulier van Datheen gebruikten, hoewel de Synode reeds in *1574* dit formulier had bekort. Hiertegen met dwangmaatregelen op te treden, zou niet verstandig zijn geweest. Vandaar dat de Synodes, wanneer het geschil in den tekst der liturgie ter sprake kwam, geen beteren raad wisten dan „dat de Kercken blijven bij haere gewoonten ende vryheyt diese hebben, ende tot nog toe sedert vele jaeren gebruyckt hebben. Terwijl sij niet anders konnen sien, of eenige de minste veranderinge inde gebruyckelijcke ende gewoonlijcke Formulieren soude in dese scrupuleuse tijden schadelijcke bewegingen konnen veroorsaecken." 1) Dat was de practische stuurmanswijsheid onzer vaderen. Vóór de Dordtsche Synode, toen er een dogmatisch geschil aan de orde was, drong men op „eenparigheid in de liturgie" aan. Na de Dordtsche Synode, toen de zuiverheid der belijdenis gewaarborgd was, scheen de „verscheijdenheyt" der liturgie eer bevorderlijk dan nadeelig voor de rust der kerken.

1) Acta der Zuid-Holl. Synodes, 1677, Art. 48.

Op deze wijze laat zich de loop der zaak volkomen verklaren. Aan geen enkel feit behoeft zoo geweld te worden aangedaan om het pasklaar te maken voor de een of andere vooropgestelde theorie. Eenerzijds wordt het zoo volkomen begrijpelijk, dat de Dordtsche Synode besloot een officieelen tekst der liturgie vast te stellen en deputaten benoemde om dien tekst uit te geven. En anderzijds wordt het verklaarbaar, waarom deputaten dezen tekst niet hebben uitgegeven en de kerken zich aan dezen officieelen tekst niet hebben gehouden.

---

§ 6. De historische methode.

Gelijk ik in den aanvang beloofde, wil ik ten slotte nog de methode bespreken, die Dr. van Langeraad bij zijn critische operatiën op historisch gebied volgt, omdat ik tegen deze methode zeer ernstige bedenkingen heb en ik geloof, dat Dr. van Langeraad daarmede aan de vertrouwbaarheid der traditie, waarop heel het gebouw der historie rust, geen genoegzaam recht laat wedervaren.

Ik bedoel met deze critiek geen persoonlijken aanval. De groote verdiensten van Dr. van Langeraad, die over een schat van documenten beschikt, de literatuur grondig kent en veel heeft bijgedragen om betwiste punten tot klaarheid te brengen, erken ik gaarne. Zijn critiek op mijn Post-acta in het Theologisch Tijdschrift heeft er niet weinig toe bijgedragen om mijn bewondering voor Dr. van Langeraad's uitgebreide kennis te doen stijgen. Op menig detailpunt was deze critiek volkomen juist. En ik wil wel openlijk uitspreken, dat het mij een raadsel is, hoe de Commissie van voordracht der Hervormde Kerk bij de jongste vacature voor een hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis een man als Dr. van Langeraad heeft achtergesteld bij personen, die op het gebied der kerkhistorie veel minder hebben gepresteerd dan Dr. van Langeraad deed.

Juist echter omdat ik de verdiensten van Dr. van Langeraad hoog schat, betreur ik het, dat hij door zijn naam en gezag allerlei voorstellingen dekt, die m. i. in strijd zijn met de historische traditie. De dii minores nemen zulke voorstellingen grif over, zonder te onderzoeken, of er genoegzame grond voor deze voorstellingen is. De traditie wordt op deze wijze langzamerhand vervalscht. Waar dit meestal geschiedt ten nadeele van het Calvinisme en zijn vertegenwoordigers in ons land, heb ik niet alleen als historicus maar als Calvinist er dubbel belang bij om tegen deze critische methode op te komen.

Laat mij daarom met enkele sterk sprekende voorbeelden mogen aantoonen, welk bezwaar ik tegen deze methode heb. Ik bepaal mij daarbij niet tot deze polemiek over den authentieken tekst, maar neem uit de verschillende geschriften van Dr. van Langeraad enkele proeven. Voor den deskundige zal het wel duidelijk zijn, hoe heel de strijd over den authentieken tekst der liturgie door dezelfde principieele tegenstelling beheerscht wordt.

Het eerste voorbeeld ontleen ik aan de dissertatie van Dr. van Langeraad over Guido de Bres. De vraag, waarover het hier gaat is deze, of Guido de Bres, toen hij de Geloofsbelijdenis had opgesteld, deze aan Calvijn ter inzage heeft gezonden. De zegsman hiervan is de bekende Schoock, die in zijn *Liber de Bonis vulgo-dictis Ecclesiasticis* een schat van bijzonderheden meedeelt aangaande den eersten tijd der Reformatie en die dan ook als een der hoofdbronnen voor dit tijdvak beschouwd wordt. Schoock deelt aangaande deze zaak het volgende mede:

„Reeds in het jaar 1559 is Guido de Bres, een zeer vroom man, begonnen met enkele artikelen van de overeenstemming in de rechtzinnige leer saam te lezen, vooral omdat de razende Wederdoopers door de Inquisiteurs met de rechtzinnigen op een lijn werden gesteld. Deze artikelen heeft hij het eerst getoond aan Saravia, die juist op het punt stond een reis naar Geneve te doen en door zijn be-

middeling zijn ze aan Calvijn en de andere Theologen te Geneve tegen het einde van dat jaar vertoond. Maar daar deze artikelen door den schrijver in het Fransch waren opgesteld (omdat deze taal voor de meeste Nederlanders uit dat deel van het land de moedertaal was of althans hun welbekend) hebben de Geneefsche Theologen Saravia den raad gegeven, dat hij zoowel den schrijver als de andere predikanten in Nederland vermanen zou, dat zij liever in zake de belijdenis tot overeenstemming zouden komen met de Fransche broederen, wier belijdenis onlangs op de eerste Synode te Parijs, te weten 19 Mei van datzelfde jaar, vastgesteld was. Toen Saravia kort daarop in Nederland teruggekeerd was, heeft hij zoowel mondeling als door geschreven brieven, die hij van de Geneefsche theologen medebracht, den raad van Calvijn en diens ambtgenooten aan Guido de Bres medegedeeld en deze heeft deze artikelen daarom onder zich gehouden tot het jaar 1561." (p. 519, 520) Schoock deelt mede, dat hij dit alles weet *ex certis documentis*, uit zekere documenten, die hij ter gelegener tijd hoopt openbaar te maken. Later komt hij nog eens op de zaak terug en noemt een dezer documenten met name. Op de Waalsche Synode van 1565 te Antwerpen gehouden waarop ook Saravia tegenwoordig was, is de Confessie herzien en door allen goedgekeurd, maar tevens werd besloten, zegt Schoock, „dat het advies der Geneefsche broeders over deze Confessie opnieuw zou gevraagd worden. Aan Franciscus Junius, die met de Geneefsche broeders het meest bekend was, werd opgedragen hun gevoelen in te winnen, waarop in November door hen geantwoord is (zooals ik elders bewijzen zal door de documenten uit te geven), dat zij deze geloofsartikelen, waarin nu het een en ander gewijzigd was geworden, van het eerste oogenblik af, dat zij hun getoond waren, als rechtzinnig hadden erkend, maar dat zij overigens, toen ter tijde, van oordeel waren geweest, dat de Nederlandsche kerken geen eigen Confessie noodig hadden; nu echter deze Confessie reeds was uitgegeven, kon zij niet teruggenomen worden en daarom keurden zij

deze Confessie goed als overeenkomende met Gods Woord." (p. 521).

Gelijk men ziet is de historische traditie hier zoo nauwkeurig mogelijk. Tot in de kleinste bijzonderheden wordt alles meegedeeld. De namen der handelende personen, de brieven die geschreven zijn, de tijd wanneer het gebeurd is, alles noemt Schoock. En hij verzekert, dat hij dit alles niet heeft „van hooren zeggen", maar uit de documenten zelf, die hij later zal publiceeren. Een dier documenten noemt hij zelfs uitdrukkelijk, het is de brief van de Geneefsche theologen in 1565, dien hij in zijn bezit heeft en waarin dit alles nogmaals vermeld wordt. Tot dusverre gold deze plaats van Schoock dan ook als een locus classicus en dacht niemand er aan een zoo nauwkeurig verhaal te betwijfelen.

Dr. van Langeraad zet het mes zijner critiek in deze traditie en — er blijft van dit verhaal niets over. Vraagt men, welke argumenten Dr. van Langeraad heeft om een zoo uitvoerig gestaafde traditie omver te werpen, dan geeft hij daarvoor drie redenen.

Vooreerst dat Gallasius, die predikant was te Londen, in 1561 er over dacht Saravia als zijn opvolger aan te stellen en daarover aan Calvijn schreef. In dezen brief noemt hij Saravia een geleerd en moedig man, vermeldt hij, dat hij te Hesdin geboren is, zoowel Waalsch als Vlaamsch spreken kan, en dat hij eenigen tijd in de gemeente verkeerd heeft, zoodat men getuigenis aangaande zijn leven bekomen kan. Met eenige verbazing zal men vragen, hoe *dit* schrijven nu aantoonen moet, dat Schoock's verhaal uit de lucht gegrepen is. Saravia zou volgens Schoock in 1559 te Geneve geweest zijn; dat hij na zijn terugkeer naar Londen uitweek, is zeer begrijpelijk. En even begrijpelijk is, dat Gallasius, die hem kennen leerde, in een vertrouwelijk schrijven aan Calvijn den indruk weergeeft, dien Saravia op hem maakte. Strijd tusschen deze beide berichten is er absoluut niet. Neen, zegt Dr. van Langeraad, er is wel strijd.

„Saravia wordt door Gallasius voorgesteld als een gansch en al aan Kalvijn onbekend persoon . . . Natuurlijk zal Saravia aan Gallasius, vóór deze hem in zijne plaats aanstelde, wel een en ander van zijne levensgeschiedenis hebben verteld; en zou hij nu daarover sprekende hebben kunnen verzwijgen, dat hij nog geen twee jaar geleden met eene geloofsbelijdenis bij Kalvijn was geweest te Geneve? Dit feit zou hij toch zeker wel wegens zijne belangrijkheid verhaald hebben, en nemen wij aan, dat hij het aan Gallasius gezegd heeft, dan wordt het onbegrijpelijk, dat deze er met geen enkel woord van rept in zijnen brief van den 31en December. In elk geval, dit staat vast, dat Calvijn in 1561 geen kennis had aan Saravia, en dat deze dus niet in 1559 met de door De Bray vervaardigde artikelen te Geneve kan geweest zijn. Hiermede valt dit gedeelte van Schoock's bericht". (p. 98—100).

Men heeft hier weer het argumentum e silentio in zijn volle glorie. Maar nergens blijkt ook duidelijker, hoe zwak dit soort van argument is. Dr. van Langeraad behandelt de geschiedenis als een poppenspel; hij schrijft precies aan de personen voor wat ze moeten doen, spreken, vertellen en schrijven. Saravia *moet* aan Gallasius een soort levensbeschrijving van zich zelf geven; hij *moet* hem mededeelen, dat hij ook te Geneve is geweest; hij moet vertellen, wat hij daar bij Calvijn heeft uitgevoerd. En Gallasius, die aan Calvijn schrijft, mag aan dezen niet melden: ik heb Saravia leeren kennen als een geleerd en moedig man, omdat Gallasius *moet* weten, dat Calvijn hem evengoed kende als hij zelf en dus elk nader bericht overbodig was. En omdat Saravia en Gallasius nu niet precies zoo gehandeld en gesproken hebben, als Dr. van Langeraad hun voorschrijft, dat zij handelen moeten, daarom *staat het vast*, let wel *staat het vast*, dat Calvijn Saravia niet gekend heeft en dat heel het verhaal van Schoock, met opgave van datum's, brieven enz. van het begin tot het einde verzonnen is.

Niet minder fraai is het tweede argument „dat noch in de brieven, in dit tijdstip door Kalvijn aan zijn vrienden

en kennissen geschreven, noch in het schrijven van deze aan hem, noch in zijn dagboek één enkel woord over deze gansche zaak voorkomt!" (p. 101) Ook hier hebben wij weer een argumentum e silentio, dat niets zegt en zoo mogelijk nog zwakker is dan het eerste. Indien alle brieven van en aan Calvijn uit dit tijdstip over waren, dan had zulk een argument eenige waarde. Maar ieder weet, hoeveel brieven er zijn verloren gegaan. Dr. van Langeraad zelf deelt mede, dat Guido de Bres met Calvijn bevriend was en correspondentie met hem hield. En toch wordt in den brievenschat van Calvijn niet één brief van of aan Guido de Bres gevonden, ja zelfs zijn naam niet genoemd. Wat zou Dr. van Langeraad zeggen, indien een later criticus hieruit eens afleidde, dat Calvijn dus nooit met Guido de Bres gecorrespondeerd had, ja hem zelfs niet had gekend en al wat Dr. van Langeraad daarover mededeelt, derhalve tot het rijk der fabelen behoort?

En nu het laatste argument:

„Doch ook al kenden wij niet den door Gallasius geschreven brief, dan is toch reeds bij eene meer dan oppervlakkige lezing Schoock's bericht, waar hij ons verhaalt, om welke reden Kalvijn en de Geneefsche godgeleerden in 1559 de aanneming van de Fransche Confessie beter oordeelden, zóó zonderling, dat wij het niet als historisch kunnen aanmerken. De Bray (heet het) had zijne artikelen geschreven in de Fransche taal, die door verreweg de meeste inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden werd verstaan, en om die oorzaak nu moest Saravia aan De Bray en de overige Zuid-Nederlandsche predikanten, uit naam der Geneefsche godgeleerden te kennen geven, dat het verkieselijker was, zich aan te sluiten bij de Confessie, die in Mei 1559 op de eerste Nationale Synode te Parijs als regel voor de Fransche kerken was aangenomen. Bezwaar tegen inhoud of vorm werd dus te Genève niet gemaakt, het eenige, wat men er tegen had, was *de taal.* Had dus De Bray het Vlaamsch (dat hij misschien toen reeds machtig

was) gebruikt, dan was de zaak in orde geweest. Men ziet, een, zóó belangrijke zaak, als een Belijdenisgeschrift is, te veroordeelen, alleen om de taal, dit gaat niet aan." (p. 100, 101).

De voorstelling, die hier gegeven wordt, raakt natuurlijk kant noch wal. Calvijn *veroordeelde* de Confessie niet; hij keurde het alleen af, dat twee kerken, die *dezelfde taal* spraken elk een *eigen* confessie zouden bezitten. Calvijn was tegen de pluriformiteit der confessies; hij wilde liefst dat alle Gereformeerde kerken één confessie hadden; en althans bij kerken, die dezelfde taal spraken, achtte hij verschil van belijdenis niet gewenscht.

Wanneer Dr. van Langeraad dit een zeer „zonderling" standpunt acht, zóó zonderling zelfs, dat hij niet kan aannemen, dat Calvijn zoo zou gedacht hebben en daarom dit geheele verhaal als onjuist verwerpt, dan redeneert Dr. van Langeraad ook hier weer uit een vooropgezet denkbeeld en rekent hij niet met de werkelijkheid.

Het bewijs, dat het antwoord door Schoock aan Calvijn in den mond gelegd, volkomen in diens geest past, vindt men in hetgeen Dr. van Langeraad zelf mededeelt (en dat trouwens bekend genoeg was) omtrent de bemoeiingen van Calvijn met de kerken in Frankrijk, toen deze ook een eigen Confessie wilden opstellen. Calvijn ried dit in een brief aan Morel, 17 Mei 1559 zoo beslist mogelijk af. Hij vond het *niet* wenschelijk, dat men een *nieuwe* geloofsbelijdenis opstelde en betuigde voor engelen en menschen dat hem dit mishaagde. De Fransche kerken stoorden zich echter aan dezen raad niet en Calvijn zond toen, ten einde verschil ten opzichte van den inhoud der belijdenis met de Zwitsersche kerken te voorkomen, een concept over, dat met eenige wijziging op de Synode te Parijs in 1559 aangenomen werd. 1)

Wat is natuurlijker dan dat Calvijn, toen Saravia omstreeks dien zelfden tijd bij hem kwam met de boodschap, dat ook de kerken in Nederland een eigen Confessie wilden,

---

1) Theologisch Tijdschrift, 35e Jaargang, 2e stuk, Maart, p. 141 en v.v.

hem den ernstigen raad gaf, dit plan te laten varen en zich bij de Fransche Confessie aan te sluiten, die door Calvijn zelf was gesteld? Indien Schoock ons Calvijn's antwoord niet had meegedeeld, dan zou het à priori wel te gissen zijn geweest. Het antwoord, dat Schoock mededeelt drukt geheel Calvijn's denkbeeld uit.

Ik heb dit voorbeeld met opzet gekozen, omdat het als typisch mag gelden voor de wijze, waarop Dr. van Langeraad op historisch gebied opereert. Evenals in zijn polemiek over den tekst der liturgie is ook hier „der Geist, der stets verneint" tegenover de historische traditie aan het woord. Precies dezelfde soort argumenten worden hier gebruikt om de best gestaafde feiten weg te redeneeren, eenvoudig omdat ze in de opvatting, die Dr. van Langeraad heeft, niet passen. En wat bovenal in beide gevallen zoo kenmerkend is, Dr. van Langeraad gaat niet uit van de feiten en tracht deze te verklaren, maar hij begint met eerst uit zijn eigen verbeelding zich een voorstelling te vormen van wat de personen hadden *moeten* doen, spreken of verzwijgen, en als de historische traditie niet precies aan deze voorstelling beantwoordt, dan wordt ze als onbetrouwbaar verworpen. Dr. Klap heeft naar aanleiding van onze polemiek over de liturgie wel wat ondeugend, maar volkomen ad rem opgemerkt, dat de besluiten der Dordtsche Synode in zake de revisie zeker heel anders zouden geformuleerd geweest zijn, „als Dr. van Langeraad daar gepresideerd had" (t. a. p. p. 75). Juist dat is zijn grondfout. De historicus heeft niet te vragen, hoe de geschiedenis zou geloopen zijn, indien hij haar gemaakt had, maar hij heeft haar te nemen, *zooals ze is.*

Een tweede voorbeeld ontleen ik aan wat Dr. van Langeraad in het Theol. Tijdschrift, September, 1901 p. 436 en 455, 456 schreef over het wegraken van de Acta der Haagsche Synode van 1586 en wat door hem herhaald wordt in zijn brochure „De tekst van de liturgie der Ned. Geref. Kerken" p. 14—18.

Ook hier laat ik de traditie vooropgaan. De acta der 's-Gravenhaagsche Synode zijn op onbegrijpelijke wijze zoek geraakt. Wanneer dit geschied is, weet men niet zeker, maar reeds in 1617 heeft de Amsterdamsche Kerkeraad er tevergeefs naar gezocht. Ook op de Dordtsche Synode is het gemis dezer acta zeer betreurd en gelijk uit Heyngius' Journaal blijkt, heeft de Synode veel moeite gedaan om ze in handen te krijgen, maar te vergeefs. 1) Bij dit onderzoek bleek uit het getuigenis van geloofwaardige personen, dat de acta door de Remonstranten waren ontvreemd. In het officieele rapport, dat door Bogerman, Rolandus, Faukelius, Polyander en Hommius bij de Generale Staten werd uitgebracht uit naam der Synode, werd dan ook over deze ontvreemding geklaagd: „Wyders also de acten vande voorgaende Synode Nationael jn Nederlant gehouden, nae kerckenordre op desen Synodo, niet gelevert, nochte oock voorhanden zyn, jae soo wy gelooffweerdichlick bericht zyn, van sommigen die de kercke Godts hebben verstoort, uyt de plaetse alwaerse wierden bewaert, souden zyn wechgenomen, enz." 2)

Nog nadere bevestiging ontvangt dit getuigenis, door wat Voetius in zijn Pol. Eccl. t. IV. p. 279 meedeelt: „De acta en documenten der Haagsche Synode, die te 's Gravenhage in de consistoriekamer bewaard werden in een zekere kast met grendels gesloten, zijn heimelijk en steelsgewijze, nadat de grendels waren stukgebroken of losgemaakt, weggevoerd ten tijde dat de Remonstrantsche twisten rondwaarden; door wien en door hoeveel personen die geschied is, kan gemakkelijker vermoed dan bewezen worden."

Dat deze traditie even sterk staat als het zooeven genoemde verhaal van Schoock, beweer ik niet. Voetius laat zich dan ook uiterst voorzichtig uit. De kist of kast was opengebroken en de actestukken waren weg, dat was het

1) Zie mijn Post-acta p. 57, 289.
2) t. a. p. 480.

feit. Maar het overtuigende bewijs, wie de diefstal gepleegd had, viel niet te leveren. Toch past het geval geheel in het kader van de Remonstranten, indien ik mij zoo eens mag uitdrukken. De acta der Haagsche Synode zijn niet het eenige stuk, dat in die dagen „spoorloos verdwenen" is en het is bij andere dier verdwenen stukken — men denke bijv. aan de gravamina op de Confessie door de Remonstranten bij de Staten ingediend en wat daarover op de Zuid-Hollandsche Synode voorgevallen is 1) — wel zoo goed als zeker, dat de Remonstranten in die verdwijning hun hand gehad hebben. Onwaarschijnlijk in de traditie dus niet, vooral niet als men bedenkt, dat de Haagsche Kerkeraad, in wiens bezit de consistoriekamer was, geruimen tijd zuiver Remonstrantsch is geweest.

Dr. van Langeraad meent echter ook hier de traditie van ongelijk te kunnen overtuigen. Op de Zuid-Hollandsche Synode te Brielle 1593 gehouden werd besloten de papieren der Zuid-Hollandsche in een koffer onder bewaring van de predikanten te 's-Gravenhage te stellen. Tot deze schriften, zegt Dr. van Langeraad, behoorden ook de bescheiden der Haagsche Synode. Het moet dus uit deze kist zijn, dat de acta der Synode zijn ontvreemd. Nu lezen we echter in de Acta der Zuid-Holl. Synode van 1620, dat Ds. Lydius, een der gedeputeerden der Zuid-Hollandsche Synode, daar meedeelde, dat deze deputaten uit vrees, dat de papieren der Synode ontvreemd zouden worden, de kist gelegdigd hadden en de stukken onder elkaar hadden verdeeld. Volgens Dr. van Langeraad blijkt hieruit, dat de acta der Haagsche Synode dus niet door de Remonstranten zijn ontvreemd, maar door de deputaten der Zuid-Hollandsche Synode zijn medegenomen.

Dat de Remonstranten op deze wijze worden schoongewasschen, is het ergste niet, maar wel is onbegrijpelijk wat Dr. van Langeraad daarop volgen laat. Hommius, die mede deputaat der Zuid-Hollandsche Synode was, heeft *kunnen* en *moeten*

---

1) Zie mijn Post-acta p. 318.

weten, dat de zaak zoo geloopen was. Toen hij met Bogerman e. a. in het rapport aan de Generale Staten klaagde, dat de stukken ontvreemd waren door de Remonstranten, heeft hij dus opzettelijk gelogen. Ja, Dr. van Langeraad deinst er niet voor terug het vermoeden te uiten, dat Hommius c. s. het opzettelijk anders hebben voorgesteld „om de Remonstranten te betichten van iets, waaraan zij part noch deel hadden." „Direct bewijsbaar is dit niet, laat hij er op volgen, maar wetende wat er gebeurd is, is de vraag toch gewettigd." (p. 17) En alsof dit alles nog niet fraai genoeg ware, wordt dan uit deze zoogenaamde leugen in een officieel stuk van 1619 weer afgeleid, dat een andere verklaring van de leiders der Contra-remonstranten twee jaar vroeger aan de Staten afgelegd, en die met deze zaak niets uitstaande heeft, „weinig zegt", omdat nu eenmaal gebleken is, dat de Contra-remonstranten tegen een leugen meer of minder in officieele stukken niet opzagen en dus niet vertrouwbaar waren. (p. 20).

Is het niet alsof in heel deze voorstelling de haat der oude Remonstranten tegen de „Gommaristen" u tegenvlamt? Zulk een beschuldiging van opzettelijke leugens met de machiavellistische bijbedoeling om de Remonstranten zwart te maken, verwacht men wel in de Nulliteyten en andere schotschriften uit een tijd, toen de kerkelijke hartstochten kookten, maar toch niet van een onpartijdig geschiedschrijver uit het begin der twintigste eeuw. Is hier het odium theologicum den historieschrijver vreemd gebleven?

Bovendien is het bewijs, dat Dr. van Langeraad leveren wilde, gelukt? De conclusie van Dr. van Langeraad staat of valt met de vraag, of de acta der Haagsche Synode van 1586 behoord hebben tot de „kercklicke schriften der Synodo van Zuydthollandt competerende", waarvan Lydius op de Synode van 1620 sprak. Dr. van Langeraad legt ons geen register voor, waaruit dit blijkt; hij neemt niet eens de moeite om te onderzoeken, of deze acta behoord hebben tot het archief der Zuid-Hollandsche Synode. Het is vol-

doende, dat er sprake is van „papieren" en van een „koffer in den Haag" die geledigd is, om op dien grond vast te stellen, dat onder deze papieren ook de acta der Haagsche Synode moeten behoord hebben.

Ik heb mij de moeite gegund in den Haag de verschillende archieven na te zien. Het register, dat volgens de Synode van 1593 gemaakt moest worden, bestaat niet meer. Noch in de acta der gedeputeerden, noch elders wordt een woord van deze verdeeling gerept en *welke stukken* verdeeld zijn, weet dus niemand. De voornaamste schakel in het betoog, de eenige, die het bondig zou maken, ontbreekt dus.

Noch sterker, volgens het besluit der Haagsche Synode zelf behoorden al haar actestukken bewaard te worden niet door de Zuid-Hollandsche Synode, maar door *den kerkeraad te 's Gravenhage.* (Art. 41). Deze had de acta over te dragen aan de synodale kerk te Amsterdam, die de volgende generale Synode had saam te roepen. Dit was de vaste regel. Ook de papieren der Dordtsche Synode zijn niet naar Delft gezonden, waar later het archief der Zuid-Hollandsche Synode was, maar naar *Dordrecht*, om daar bewaard te worden. Aangezien de acta der Haagsche Synode dus niet behoorden tot de „eenige kercklicke schriften den Synodo van Zuydthollandt competerende", vervalt daarmede heel het door Dr. van Langeraad geleverde betoog.

Maar ook zonder dit bewijs, is het toch gemakkelijk aan te toonen, hoe ongerijmd de voorstelling is, alsof de deputaten der Zuid-Hollandsche Synode de acta der Haagsche Synode in hun bezit zouden gehad hebben en in 1619 expresselijk zouden gelogen hebben, dat de Remonstranten ze gestolen hadden, uit de volgende feiten:

1°. dat de Amsterdamsche Kerkeraad, die als Synodale kerk de Generale Synode moest saamroepen en daarvoor de acta der Haagsche Synode noodig had, in 1617 vruchteloos naar deze Acta heeft gezocht en ze nergens heeft kunnen vinden 1).

---

1) F. L. Rutgers, *Het Kerkverband der Ned. Geref. Kerk*, pag. 14.

Gesteld, dat de (Contraremonstrantsche) deputaten der Zuid-Hollandtche Synode deze acta in bewaring hadden, welk belang hadden zij er dan bij om dit feit voor den Kerkeraad van Amsterdam geheim tè houden?

2°. dat op de Generale Synode te Dordt, gelijk uit het journaal van Heyngius blijkt (zie mijn Post-acta p. 289) het gemis van de acta der Haagsche Synode zeer betreurd is en de Synode last heeft gegeven aan al hare leden om deze acta op te sporen. Op deze Synode was niet alleen Hommius, maar *ook Lydius*, de zegsman van Dr. van Langeraad tegenwoordig. Hoe is het te verklaren, dat Hommius en Lydius, die in 1620 alles wisten te vertellen van de verdeeling der Synodale papieren en die terstond licht hadden kunnen ontsteken, indien tot deze papieren de Haagsche acta behoorden, op de Dordtsche Synode gezwegen hebben? Een van tweeën toch, toen de Dordtsche Synode naar de Haagsche acta zocht, heeft Lydius evenals in 1620 meegedeeld, wat met deze papieren was voorgevallen, maar dan heeft niet alleen Hommius, maar hebben ook Bogerman, Rolandus, Polyander en Faukelius op onvergeeflijke wijze gelasterd, toen zij enkele dagen later aan de Generale Staten verzekerden, dat de acta *volgens het getuigenis van geloofwaardige personen door de Remonstranten weggenomen waren.* Of Lydius heeft gezwegen, toen de Synode dit onderzoek gelastte en dan is dit zwijgen zelf wel het beste bewijs, dat hij evenmin als Hommius wist, waar de Haagsche acta gebleven waren, en zij dus niet tot de papieren der Zuid-Hollandsche Synode hebben behoord.

Een laatste voorbeeld raakt minder de historische methode dan wel de geheele beschouwing, die Dr. van Langeraad van het karakter der reformatie hier te lande heeft. In zijn kritiek op Ds. Barger's Kerkboek schrijft Dr. van Langeraad het volgende: „Onze vaderen waren toen (d.w.z. omstreeks 1565), voorzoover ze de Roomsch-Katholieke kerk hadden verlaten en tot de Hervorming waren overgegaan

nog niet Kalvinistisch, dit begonnen ze pas, daartoe gebracht in 1572, te worden. Ik zal niet ontkennen, dat er niet hier en daar gevonden werden, die Kalvijn's beginselen voorstonden, maar een waarheid is, dat over 't algemeen de Hervormden toen òf met het Kalvinisme niet bekend òf er tegen gekant waren, ze hadden destijds nog een eigen zelfstandig karakter." 1)

Deze voorstelling nu is zeker niet nieuw. Ze is in de wereld gebracht door Wtenbogaert, ze is voortgezet door Brand, ze is tot een systeem gemaakt door Ypey en Dermout, maar ze is door de Gereformeerden, niet met beweringen en onderstellingen, maar met de feiten en actestukken nu zoo vaak weerlegd geworden dat geen ernstig historieschrijver het meer wagen zal een voorstelling, die zoo op alle punten onhoudbaar is gebleken, nog te onderschrijven. Nog niet zoo lang geleden heeft mijn hooggeachte ambtgenoot Dr. Rutgers in zijn rede over *Calvijn's invloed op de Reformatie in de Nederlanden* het onhoudbare van deze voorstelling op zoo overtuigende wijze aangetoond, dat het op zijn zachtst uitgedrukt ongeoorloofd is, deze voorstelling nogmaals als *feit* te poneeren, zoolang men geen nieuwe bewijzen voor deze voorstelling heeft aangevoerd.

Aan Dr. van Langeraad zij daarom openlijk gevraagd, hoe deze voorstelling te rijmen is met de volgende feiten:

1°. dat de mannen, die de kerkelijke beweging geleid hebben van 1560—1572 met name Guido de Brès, Peregrin de la Grange, Franciscus Junius, Gaspar van der Heyden, Petrus Datheen, Herman Moded, Marnix van St. Aldegonde Godfried van Wingen, Carolus Gallus, Menso Poppius, enz. om alleen de bekendste namen te noemen, allen tot de Calvinisten hebben behoord?

2°. dat de Geloofsbelijdenis, die Guido de Bres in 1561 uitgaf en die nergens in onze kerken principieel verzet

1) Theol. Tijdschrift, 1901, 35e Jaarg. 2e Stuk, Maart p. 144.

ontmoet heeft, een getrouwe navolging was van de Fransche Confessie van 1559, die volgens Dr. van Langeraad zelf het werk van Calvijn is geweest?

3°. dat de Kerkenordeningen op de Waalsche Synoden of Classen van 1563 tot 1566 aangenomen een even trouwe copie waren van de Parijsche Kerkenorde van 1559, die geheel van de Calvinistische beginselen uitging?

4°. dat de artikelen op het Convent te Wezel in 1568 vastgesteld, waar de meest invloedrijke mannen dier dagen saamkwamen, evenzeer de zuivere uitdrukking zijn van Calvijn's geest?

5°. dat op de eerste Synode onzer Kerken te Emden in 1571 door allen, die de Kerken vertegenwoordigden, zoowel de Calvinistische Confessie als de Calvinistische Kerkenorde voor deze Kerken is aangenomen en bindend verklaard?

Prof. Reitsma, die waarlijk geen warme bewonderaar van het Calvinisme mag heeten, schrijft in zijn karakteristiek van de periode van *1530—1568*, na op verschillende dezer feiten gewezen te hebben:

„Dit alles werkte saam tot de schitterende heirvaart van het Calvinisme. Toen de tijd kwam, dat de verschillende reformatoire stroomingen zich scherper onderscheidden en de gevestigde overtuiging nader moest worden verklaard, *bleek dit het geloof van 's konings onroomsche onderdanen te zijn.* Op de nationale en provinciale synoden werd *in deze richting verder* gearbeid tot een zege niet zonder strijd." 1)

Met dit drietal proeven meen ik te kunnen volstaan.

Ze zullen duidelijk maken, welke bezwaren ik tegen Dr. van Langeraad's methode heb.

Ik kan ze niet beter vertolken dan door hier over te nemen wat Fruin eens over Dr. Jorissen schreef. Elk woord is hier van pas:

---

1) Dr. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. 2e uitgave, p. 103.

„Ik zal zeker de verdiensten van Jorissen jegens de geschiedenis der omwenteling niet betwisten. Eere wien eere toekomt. Voor het bijeenbrengen en het schiften der bouwstof heeft hij meer gedaan dan iemand anders. Maar hierin bestaat ook zijn grootste verdienste. Het overige van zijn arbeid zou ik niet zoo onvoorwaardelijk durven prijzen. Zijn voorstelling van gebeurtenissen en personen, zijn beoordeeling van hetgeen geschied is en van hetgeen had behooren te geschieden, zijn vermoeden omtrent de drijfveeren, zijn waardeering van de betrekkelijke verdiensten der hoofdpersonen acht ik meestal niet geheel juist. Hij handelt in de geschiedenis even als in de polemiek; hij behandelt de historische figuren zoo als hij mij behandelt. Hij is ergdenkend en betrapt de lieden gaarne op fouten. Hij neemt geen genoegen met de natuurlijke en voor de hand liggende verklaring; hij wil dieper doordringen, ontdekken en aan het licht brengen wat eenvoudiger stervelingen niet hebben gezien. Bij het navorschen, bij het opsporen van bescheiden is deze ontevredenheid met het voorhandene voortreffelijk; aan haar hebben wij den bundel van onuitgegeven stukken te danken, die hij uit allerlei schuilhoeken met moeite aan den dag heeft gebracht. Maar dezelfde eigenschap, die hem bij het navorschen zoo dienstig is, werkt daarentegen nadeelig op het vormen van zijn voorstelling der gebeurtenissen. Ontevreden met hetgeen zich natuurlijk voordoet, vermoedt hij steeds dat er nog iets achter zal zitten, wat hij voor het eerst moet doorgronden en ontdekken. Zoo verbeeldt hij zich allicht, dat hij iets ontwaart; hij volgt den schijn, en dwaalt onwillekeurig af van den gewonen weg, die tevens de goede was." 1)

Dezelfde feilen, waar Fruin hierop wijst, kleven m. i. Dr. van Langeraad's methode aan. De scherpzinnigheid, het speurinstinct, indien ik het zoo noemen mag, dat zijn hoofdverdienste is bij het zoeken van nieuwe bouwstoffen,

1) R. Fruin, *Verspreide Geschriften.* Historische Opstellen, t. V. p. 378, 379.

belemmert hem de historie te nemen, zooals ze is. Vandaar dat hij geen traditie met rust kan laten. Vandaar dat aan het argumentum e silentio tegenover de meest positieve getuigenissen een waarde wordt toegekend, die geen ernstig historieschrijver er aan hechten zal. En vandaar ook dat Dr. van Langeraad in plaats van rustig de feiten te laten spreken, telkens uitgaat van vermoedens, waarschijnlijkheden en veronderstellingen, die met de historische traditie lijnrecht in strijd zijn.

Van harte vereenig ik mij daarom met den wensch door Prof. Gooszen aan het slot van zijn brief uitgesproken, dat de waarachtige geest der historie over ons moge komen en ons vrij moge maken van elk vooroordeel. Voor die historische waarheid moet men zich buigen, *waar* en *wanneer* zij ons tegemoet treedt. Dat is de zedelijke plicht, die op den historischrijver rust en alleen wanneer die plicht vervuld wordt, zal onze arbeid de vuurproef kunnen doorstaan.